

RAAP-RAPPORT 2534

Archeologie in de gemeente Rheden

Actualisatie archeologische kaarten

Archeologisch Adviesbureau

8500 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

150 na Chr.

320 na Chr.

250 na Chr.

1650 na Chr.

C
U
L
T
U
R
H
I
S
T
O
R
I
E

RAAP-RAPPORT 2534

Archeologie in de gemeente Rheden

Actualisatie archeologische kaarten

dr. N.W. Willemse & ir. J.A.T. Wijnen

Archeologisch Adviesbureau

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Rheden

Titel: Archeologie in de gemeente Rheden: actualisatie archeologische kaarten

Status: eindversie

Datum: 8 november 2012

Auteurs: *dr. N.W. Willemse & ir. J.A.T. Wijnen*

Projectcodes: RHVW1, RHVW2 en RHVW3

Projectleider: dr. N. W. Willemse

Projectmedewerker: ir. J.A.T. Wijnen

ARCHIS-vondstmeldingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Autorisatie: drs. R.S. Kok

Bevoegd gezag: gemeente Rheden

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2012

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Rheden heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2010-2011 een actualisatie doorgevoerd van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart van de gemeente Rheden (RAAP-rapport 1071). De actualisatie betreft het bijwerken van de bestaande archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart uit 2005 alsmede het bijwerken van de achterliggende databestanden met nieuwe/aanvullende archeologische, historische en landschappelijke gegevens en inzichten.

De bestaande kaart (schaal 1:25.000) is met behulp van gegevens uit het Actueel Hoogtebestand Nederland opgeschaald naar kaartschaal 1:10.000. Deze mate van kaartnauwkeurigheid maakt het verantwoord om op perceelsniveau (100-1.000 m²) uitspraken te doen over eventueel aanwezige bekende archeologische waarden en/of de archeologische verwachting en de daaruit volgende verplichtingen of adviezen. De nieuwe kaartgrenzen sluiten nu tevens aan op de recente archeologische waarden- en verwachtingskaarten van de gemeenten Brummen (2010) en Apeldoorn (2008).

Verder heeft de actualisatie vanuit een bredere cultuurhistorische en ruimtelijke analyse plaatsgevonden ten opzichte van de inventarisaties uit 2003/2005. In 2008 is bijvoorbeeld, en onder andere, de Rhedense Erfgoedkaart met erfgoedplan vervaardigd. Elementen op deze kaart zijn gewaardeerd, begrensd en beschreven in de context van archeologie. Daarnaast is – in aanvulling op de bestaande opdracht – in 2011-2012 een nadere inventarisatie naar archeologische resten uit de Tweede Wereldoorlog uitgevoerd. Overblijfselen van de Tweede Wereldoorlog worden in Nederland in toenemende mate onderkend als waardevol cultuurhistorisch erfgoed en zijn in een nadere studie eveneens geïnventariseerd, begrensd, en beschreven in de context van archeologie.

Alle locaties waarvan vastgesteld is dat er (mogelijk) waardevolle cultuurhistorische resten bovengronds of ondergronds aanwezig zijn of in potentie in de bodem bewaard zijn gebleven, zijn vertaald naar een archeologische beleidskaart. Op deze kaart zijn de archeologische waarden en verwachtingen beleidsmatig vertaald zodat ze in het ruimtelijk beleid van de gemeente Rheden kunnen worden opgenomen en als basis dienen bij de gemeentelijke vergunningverlening.

RAAP-RAPPORT 2534

Archeologie in de gemeente Rheden
Actualisatie archeologische kaarten

Inhoud

Samenvatting	5
Inleiding	9
1 Actualisatie archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart	13
1.1 Methoden en bronnen	13
1.2 Vindplaatsgegevens	15
1.3 Verwachtingsmodel	17
2 Resten uit de Tweede Wereldoorlog	27
2.1 Inleiding	27
2.2 Methode en bronnen	27
2.3 Thematische beschrijving van de resultaten	33
2.4 Conclusies en gespecificeerde verwachting	61
2.5 Aanbevelingen	65
3 Archeologische beleidskaart	69
3.1 Status, doel en inhoud	69
3.2 Bestuurlijke samenvatting en conclusies	69
Literatuur	71
Gebruikte afkortingen	73
Verklarende woordenlijst	74
Lijst van figuren, tabellen en bijlagen	76

RAAP-RAPPORT 2534

Archeologie in de gemeente Rheden
Actualisatie archeologische kaarten

Inleiding

Kader en doelstelling

Archeologie, cultuurlandschap en monumenten spelen een steeds grotere rol bij ruimtelijke ontwikkelingen. Opgraving of inpassing van archeologische vindplaatsen, het historisch cultuurlandschap als een creatieve input voor ontwerp, bescherming en herbestemming van bouwkundig erfgoed: het zijn allemaal manieren waarop bewust aandacht wordt besteed aan de boven- en ondergrondse historische kwaliteiten van een gebied. Het zichtbaar en beleefbaar maken van cultuurhistorie kan een gebied een eigen identiteit geven. Daardoor wordt niet alleen de intrinsieke waarde voor de lokale bevolking verhoogd, maar ontstaan ook economische kansen. Een voorbeeld daarvan is een historische dorpskern, maar het geldt ook voor landelijke gebieden waar bijvoorbeeld fietsrecreanten op afkomen. Een zorgvuldige omgang met cultuurhistorie en benutting van historische kwaliteiten kan dus economisch lonend zijn, zo is uit wetenschappelijk onderzoek gebleken.¹

De gemeente Rheden heeft reeds in 2005 een archeologische verwachtingskaart laten vervaardigen als gevolg van de toenemende rol voor gemeentelijke overheden bij de omgang met het archeologisch erfgoed. In de bijbehorende rapportage is uitgebreid ingegaan op beleidsaspecten, het fysisch-geografisch landschap, de archeologische vindplaatsen en bewoningsgeschiedenis en op de samengestelde verwachtingskaart zelf.²

Omdat (zeker de laatste jaren) het aantal archeologische onderzoeken landelijk enorm is gestegen, is het zaak om de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart periodiek te laten actualiseren. In opdracht van de gemeente Rheden heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in 2010-2011 een actualisatie doorgevoerd van de bestaande archeologische verwachtingskaart van de gemeente Rheden.³ De actualisatie betreft het bijwerken van de bestaande kaartgrenzen alsmede het bijwerken van de achterliggende databestanden met nieuwe/aanvullende archeologische en landschappelijke (geomorfologische) gegevens en inzichten. Zo is de bestaande kaart (schaal 1:25.000) met behulp van gegevens van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) opgeschaald naar kaartschaal 1:10.000. Deze mate van kaartnauwkeurigheid maakt het verantwoord om op perceelsniveau (100-1.000 m²) uitspraken te doen over eventueel aanwezige bekende archeologische waarden en/of de archeologische verwachting en de daaruit volgende verplichtingen of adviezen.

Verder heeft de actualisatie vanuit een bredere cultuurhistorische en ruimtelijke analyse plaatsgevonden ten opzichte van de inventarisaties uit 2003/2005. In 2008 is bijvoorbeeld, en onder andere, de Rhedense Erfgoedkaart met erfgoedplan vervaardigd. Dit betekent dat, mede op basis

¹ Bade & Smid, 2008

² Willemse, 2005

³ Willemse, 2005: kaartbijlage 5

van de Erfgoedkaart, sec. cultuurhistorische waarden, objecten en elementen zijn geïnventariseerd, begrensd en beschreven in de context van archeologie. Ook overblijfselen van de Tweede Wereldoorlog worden in Nederland in toenemende mate onderkend als waardevol cultuurhistorisch erfgoed. Sinds enkele jaren neemt dan ook de archeologische interesse voor dit tijdvak toe.⁴ Steeds meer gemeenten overwegen om Tweede Wereldoorlogarcheologie in hun beleid opnemen. De gemeente Rheden is vooruitstrevend door hier als één van de eerste gemeenten van Nederland voor te kiezen. In § 2 van dit rapport worden de resultaten toegelicht met een beknopt overzicht van de geschiedenis van Rheden in de Tweede Wereldoorlog aan de hand van de historische bronnen.

Onderzoeksopzet, leeswijzer en richtlijnen

Voor het samenstellen van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart is uitgegaan van de methoden zoals die door RAAP in samenwerking met Bureau Overland zijn ontwikkeld voor eerdere gemeentelijke archeologische inventarisaties.⁵ Gestreefd is naar een naadloze aansluiting op de de recente archeologische waarden- en verwachtingskaarten van Brummen⁶ en Apeldoorn.⁷ De actualisatie van de bestaande kaarten is in § 1 op een zeer beknopte wijze gerapporteerd. In § 1.1 worden de bronnen genoemd, waarna in § 1.2 de inhoudelijke verantwoording volgt. De geactualiseerde vindplaatsen- en verwachtingskaart is bijgevoegd als kaartbijlage 1 (twee bladen).

Het doel van de in § 2 gerapporteerde inventarisatie van resten uit de Tweede Wereldoorlog is het op integrale wijze in kaart brengen van zoveel mogelijk relevante informatie met betrekking tot (de archeologie van) de Tweede Wereldoorlog in Rheden (§ 2.1). Zo zijn naast de (gebruikelijke) verwachtingen voor het ondergrondse bodemarchief (zoals loopgraven e.d.) ook bovengrondse structuren opgenomen in de inventarisatie (§ 2.2). Verder kan een gebouw nog aan de binnenzijde materiële sporen uit de bezettingstijd meedragen.⁸ Dergelijke soort sporen – zogeheten bouwbiografische sporen – behoren evengoed tot de materiële neerslag van de Tweede Wereldoorlog. De resultaten van de inventarisatie (§ 2.3) zijn niet alleen opgenomen op een thematische kaart (kaartbijlage 2), maar ook geïntegreerd in de gemeentelijke archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart (kaartbijlage 1).

In § 3 wordt de ‘vertaalslag’ van waarden en verwachtingen naar beleid toegelicht. De archeologische beleidskaart (kaartbijlage 3) betreft de weergave van zowel de archeologische verwachtingszones als de locaties waarvan vastgesteld is dat er (mogelijk) waardevolle cultuurhistorische resten bovengronds aanwezig zijn of in de bodem bewaard zijn gebleven. Op deze kaart zijn de in § 1 en § 2 onderbouwde archeologische vindplaatsen en verwachtingen op dusdanige wijze beleidsmatig ‘vertaald’ dat deze bij de herziening en actualisatie van de bestemmingsplannen en het overige ruimtelijke beleid van de gemeente Rheden kunnen worden opgenomen en als basis dienen bij de gemeentelijke vergunningverlening (archeologische onderzoeksverplichting).

⁴ Kok, 2008; Kok, 2009; Kok & Wijnen, 2011

⁵ Willemse, 2006; Willemse e.a., 2008, 2009; Neefjes & Willemse, 2009; De Roode & Willemse, 2009; Willemse, 2010

⁶ Willemse, 2010

⁷ Willemse, 2006

⁸ Wijnen, 2010

Het samenstellen van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart is uitgevoerd volgens de normen van de archeologische beroepsgroep (zie artikel 24 van het Besluit archeologische monumentenzorg). Het uitgevoerde onderzoek bestond uit een bureauonderzoek. Er is beperkt veldonderzoek uitgevoerd. De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, versie 3.2), beheerd door de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB; www.sikb.nl), geldt in de praktijk als richtsnoer. De praktische uitvoering van het onderzoek voldoet aan de normen opgesteld in het Handboek ROB-specificaties van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.⁹

Zie tabel 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde geologische en archeologische perioden. Achterin dit rapport is een lijst met gebruikte afkortingen opgenomen en worden enkele vaktermen beschreven.

⁹ ROB, 1998. Sinds 2007 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Archeologie in de gemeente Rheden
Actualisatie archeologische kaarten

Tabel 1. Geologische en archeologische tijdschaal.

1 Actualisatie archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart

N.W. Willemse

1.1 Methoden en bronnen

Herbegrenzing landschappelijke eenheden

Het landschap van de Stuwwal van de Veluwe vormt de grootste en meest reliëfrijke landschappelijke eenheid binnen de gemeente Rheden. Een groot aantal van de archeologische vondsten in de gemeente Rheden stamt uit deze landschappelijke eenheid. Het betreft een gebied dat vanaf de Prehistorie een permanente bewoning heeft gekend. Talloze nederzettingen en begraafplaatsen getuigen hiervan. De stuwwal is in archeologisch opzicht het meest gecompliceerde gebied. Er is relatief weinig bekend over de relatie tussen archeologische vindplaatsen op de stuwwal, geomorfologie en bodemgesteldheid. Om toch een archeologische verwachting uit te spreken over de verschillende deelgebieden is gebruik gemaakt van een statistische (GIS-)analyse die is uitgevoerd voor het stuwwalgebied van de Veluwe in het kader van de Cultuurhistorische Waardenkaart voor Gelderland (CHW-Gelderland). Hier zijn de relaties tussen archeologische vindplaatsen en geomorfologische kenmerken berekend. Bodemkenmerken (natuurlijke vruchtbaarheid, waterhuishouding en uitgangsmateriaal) in dit gebied zijn sterk afhankelijk van reliëfkenmerken en genese.

Met het beschikbaar komen van gedetailleerde hoogtegegevens via het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) blijkt dat binnen deze landschappelijke zone een differentiatie is aan te brengen van (in archeologische en cultuurlandschappelijke zin) relevante terreinvormen die in het verleden alleen vrij rudimentair begrensd zijn door de bodemkarteerders en geomorfologen van Stiboka en de RGD (kaartseries Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000 en Geomorfologische Kaart van Nederland, 1:150.000). De archeologische verwachtingskaart uit 2005 was dan ook grotendeels gebaseerd op gegevens ontleend aan deze grofmazige kaartseries. Door GIS-matig gebruik te maken van zowel de gedetailleerde hoogtegegevens uit het AHN en bestaande detailkaarten van de bodemkartering is een fijnmaziger differentiatie aan te brengen in het stuwwallandschap.¹⁰

Tevens zijn in het digitale oppervlaktemodel grotere aardwerken (pollen, dijken, omwallingen, grachten en kanalen e.d.) en andere door mensen aangelegde of opgeworpen landschapselementen zichtbaar.¹¹ Deze zijn op basis van het 5 x 5 m digitale oppervlaktemodel geïnventariseerd, begrensd en aan het kaartbeeld toegevoegd. Voor de gekarteerde huisterpen geldt dat deze in eerste instantie zijn gekarteerd op basis van reliëfkenmerken, waarna een confrontatie heeft plaatsgevonden met archeologische data enerzijds en gegevens ontleend aan historisch topografi-

¹⁰ Willemse, 2009a

¹¹ Waldus & Van der Velde, 2006; Willemse, 2008

sche kaarten (Bonneblaadjes, kaarten De Man). Op basis hiervan zijn subrecente terreinverhogingen uitgeselecteerd.

Verder staan er talloze elementen en fenomenen met een archeologische relevantie vermeld op de erfgoedkaart gemeente Rheden (dijken, wegen, waterwerken e.d.), die tot dusverre geen rol van betekenis speelden in het gemeentelijke archeologische bestel. Deze elementen en fenomenen zijn overgenomen in het kaartbeeld en opgenomen de vindplaatscatalogus (bijlage 1 op cd-rom).

Bronnen

Ten behoeve van de actualisering zijn de volgende werkzaamheden uitgevoerd:

- inventarisatie en controleren nieuwe vindplaatsgegevens (ARCHIS-data);
- inventarisatie en actualisatie AMK-gegevens (ARCHIS-data);
- toevoegen informatielaag met reeds (archeologisch) onderzochte gebieden (ARCHIS-data);
- toevoegen van relevante resultaten van eerdere cultuurhistorische inventarisaties (o.a. Rhedense Erfgoedkaart) zoals geïnterpreteerde historische boerderijlocaties, pollens, verdedigingswerken e.d.;
- inventarisatie en controleren bodemverstoringsinformatie (o.a. provinciale ontgrondingsgegevens, gegevens van de detailbodemkarteringen en gegevens ontleend aan het AHN);
- samenvoegen losse GIS-data in enkelvoudige informatiebestanden;
- nieuwe gegevens invoeren in de databestanden;
- toevoegen beschrijvende waardeelden in GIS-bestanden gekoppeld aan kaartinformatie;
- nieuwe gegevens invoeren in de kaartbestanden;
- actualiseren van zonering verwachte waarden;
- beknopte verslaglegging van de actualiseringswerkzaamheden (met lijsten van nieuwe data);
- opmaak van kaartmateriaal conform de nieuwe cartografische standaard van RAAP.

De actualisatie van de zonering van verwachte waarden (hoog, middelmatig of laag) betreft een nieuwe analyse van het bestaande verwachtingsmodel op basis van:

- een evaluatie van het archeologisch (veld)onderzoek;
- nieuwe academische archeologische en landschappelijke inzichten;
- een herbegrenzing en opschaling van de verwachtingszones met behulp van het 5 x 5 m digitale oppervlaktemodel (DOM; gegevens ontleend aan het AHN).¹²

Landschappelijke achtergrond

Langs de hele oostelijke flank van het Veluwemassief is veel erosiemateriaal afgezet in de vorm van uitgestrekte uitspoelingwaaiers. In de laatste ijstijd werden delen van dit landschap afgedekt door dekzand. Lokaal werden uitgestrekte complexen van dekzandruggen en -welvingen gevormd. Het hele gebied werd doorsneden door beken die het water van de Veluwe naar de Rijn afvoerden. In dit beekdalstelsel ontstond in de Laat Romeinse tijd de Gelderse IJssel als een noordelijke zijtak van de Rijn. Laaggelegen gebieden raakten door overstromingen van de IJssel gevuld met klei. Door slechte afwatering was er gedurende een lange periode een moerasbos. De oudste bekende bewoningsresten komen voor op relatief hooggelegen pleistocene zandruggen. Tot in de Middel-

¹² De kaart uit 2004 is slechts gebaseerd op het toen net verschenen 25 x 25 m DOM.

eeuwen vormde het moerassige rivierenlandschap een barrière. Verreweg de meeste vindplaatsen uit de Oude en Midden Steentijd zijn te relateren aan dekzandreliëf, onder andere in de Spankerensche Broek. Ook de relatief hooggelegen uitlopers van de daluitspoelingswaaiers waren favoriete vestigingslocaties. Zo liggen de meeste nederzettingen als Dieren, Rheden en Velp op daluitspoelingswaaiers. Een nu grotendeels onbebouwd maar belangrijke andere nederzettingenlocatie is de Spankerensche Enk, gelegen op de overgang van de Zuidelijke Veluwezoom naar de Soerensche broek en het (huidige) IJsseldal.

In het zuidelijke deel van de IJsselvallei, rond Dieren, Rheden en Velp, domineerde het grootgrondbezit. De vruchtbare kleigronden langs de rivier, economische basis voor verschillende landgoederen, overstroomden regelmatig. Dat kwam de vruchtbaarheid ten goede, maar bemoeilijkte de bewoning. Veel boerderijen lagen daarom op natuurlijke hoogten of huisterpen. De natte zandgronden tussen de oeverafzettingen en de grote daluitspoelingswaaiers van het Veluwemassief kampten met een uiterst moeizame afwatering. Behoudens grotere aaneengesloten dekzandruggen en hoger gelegen daluitspoelingswaaiers, waren deze nattere gebieden vanaf de Volle Middeleeuwen uitsluitend geschikt als grasland en bos.

De zuidoostelijke Veluwezoom is archeologisch van belang vanwege de aantrekkelijke vestigingsfactoren op de overgang van de stuwwal naar de lager gelegen rivier en de doorsnijding door beekdalen. Er komen vele (zichtbare) monumenten voor: klooster- en kasteelterreinen, diverse nederzettingsterreinen met bijhorende grafvelden. Gezien de relatief hoge archeologische verwachting is de kennis van dit gebied echter beperkt te noemen. De kennis van voor 2005 is gebaseerd op lokale waarnemingen en veelal kleinschalig veldonderzoek en is bovendien onevenwichtig als het gaat om archeologische perioden en vindplaatstypen. Een groot deel van de onderzoeken na 2005 betreft eveneens kleine plangebieden in stads- en dorpskernen die vanwege bestemmingsplanwijzigingen onderzocht werden. Deze zijn als kleine onderzoekscusters in het kaartbeeld zichtbaar. Over de nederzettingenstructuren en -patronen van de vroege landbouwperiodes is nauwelijks iets bekend. Een uitzondering is het inventariserend archeologisch booronderzoek op de Spankerensche Enk (155 hectare) ten behoeve van een nieuwe structuurvisie.

Het Veluwemassief zelf betreft een gebied waarvan grote delen een extensief bodemgebruik kennen. Er zijn veel omvangrijke natuurterreinen en weinig bebouwde gebieden. Als gevolg hiervan zijn er nauwelijks nieuwe ontwikkelingen en is er weinig directe aanleiding geweest voor archeologisch onderzoek. Er hebben dan ook veruit de minste archeologische onderzoeken plaatsgevonden en nieuw verworven kennis over de periode 2005-2010 is uiterst beperkt gebleven.

1.2 Vindplaatsgegevens

ARCHIS

Belangrijkste uitgangspunt voor de archeologische inventarisatie zijn de in ARCHIS aangemelde onderzoeken en waarnemingen. Elk in Nederland uit te voeren archeologisch onderzoek wordt in dit systeem onder een unieke numerieke code, het ARCHIS-*onderzoeksmeldingsnummer* (of CIS-code) aangemeld. Tot deze registratie horen ook geografische (toponiem, locatie, omvang) en

andere administratieve gegevens (uitvoerder, opdrachtgever, aanleiding). Nadat het onderzoek is uitgevoerd en afgemeld, wordt het onderzoek onder een nieuwe numerieke code, het ARCHIS-*onderzoeksnummer*, geregistreerd. Eventueel aangetroffen archeologische resten (individuele vondsten, complextypen, etc.) worden in ARCHIS geregistreerd onder weer een andere numerieke code, het ARCHIS-*vondstmeldingsnummer*. Indien het onderzoek is afgerond en aan alle administratieve eisen is voldaan, worden de vondstmeldingen 'opgevalueerd' tot een ARCHIS-waarneming met bijbehorend ARCHIS-*waarnemingsnummer*.

Nieuwe vindplaatsen

De analyse van de ARCHIS-data en historische gegevens heeft 242 nieuwe vindplaatsen opgeleverd (catalogusnummers 111 t/m 352). De vindplaatsen zijn opgenomen in een catalogus (bijlage 1 op cd-rom; zie ook tabel 2). Er zijn 74 nieuwe waarnemingen in ARCHIS geregistreerd (peildatum 23-08-2012). Het betreft nieuw aangetroffen locaties/terreinen met archeologische resten (catalogusnummers 111 t/m 177 en 345 t/m 351). De cultuurhistorische inventarisatie heeft 168 vindplaatsen opgeleverd die op basis van nader historisch onderzoek aangewezen kunnen worden als locaties waar archeologische resten voorkomen (catalogusnummer 178 t/m 344 en 352). Hieronder zijn 93 locaties waar, op basis van bronnenonderzoek, resten uit de Tweede Wereldoorlog bekend zijn of worden verwacht (zie verder § 2).

code veld	beschrijving veld
RAAP_CATNR	RAAP-catalogusnummer
SUB	Doornummering bij meerdere vondstcomplexen
ARCHIS_WNR	ARCHIS-waarnemingsnummer
OVER_codes	overige referentiecodes
COMP_BESCH	categorie/complextype
BEGINDAT	archeologische begindatering
EINDDAT	archeologische einddatering
VONDST_BES	nadere vondstomschrijving
TOELICHT	nadere toelichting op de gegevens
X_COORD	X-coördinaat (RD meters)
Y_COORD	Y-coördinaat (RD meters)
PRECISIE	3: meters, 2: tiental meters, 1: honderden meters
TOPONIEM	indien vermeld
PLAATS	dichtstbijzijnde plaats
GEMEENTE	de gemeente is Rheden
PROVINCIE	de gemeente is Gelderland
ARCHIS_VNR	ARCHIS-vondstmeldingsnummer
VINDER_MELD	waarnemer/melder
DATUM_VONDST	datum waarop de waarneming is gedaan
VERWERVING	waarnemingswijze
BRON	bron van de gegevens

Tabel 2. Beschrijvende velden bijlage 1.

Archeologische monumenten

Archeologische monumenten (AMK-terreinen) zijn gerangschikt naar archeologische waarde. De AMK-terreinen zijn opgenomen in een uitgebreide rapportage monumenten (bijlage 2 op cd-rom; zie ook tabel 3). Aan het kaartbeeld is een nieuw AMK-terrein toegevoegd, die over de gemeentegrenzen met Rheden voorkomt (monument 13206; de vestingstad Doesburg, niet opgenomen in bijlage 2). De reden om dit terrein aan het kaartbeeld toe te voegen, is dat archeologische resten zich uiteraard niet aan gemeentegrenzen houden en het waarschijnlijk is dat ze zich over een grotere oppervlakte (dat wil zeggen tot op het grondgebied van de gemeente Rheden) uitstrekken. In de Stadsweide tussen de Lamme IJssel en de Gelderse IJssel bevond zich bijvoorbeeld een omvangrijk verdedigingswerk van de vesting Doesburg (catalogusnummer 103 in bijlage 1). Dit verdedigingswerk is aangelegd in de Franse tijd (1794-1815) en beschermd de schipbrug over de IJssel aan de Veluwe zijde. Het fort is na de Franse tijd ontmanteld en verdwenen. Op een kaart (van Dibbets) uit 1821 staan de contouren en wallen van het fort nog ingetekend, maar op een kaart uit 1843 (door Van der Kun & Musquetier) resten nog slechts de grachten.

code veld	beschrijving veld
MONUMENTNR	RCE-monumentnummer
WAARDE	status
COMPLEX	categorie
BEGIN_PERI	archeologische begindatering
EIND_PERIO	archeologische einddatering

Tabel 3. Beschrijvende velden bijlage 2.

Onderzoeksmeldingen

Aan de kaart zijn tevens de bij ARCHIS aangemelde en bij RAAP bekende veldonderzoeken toegevoegd (in totaal 83). Zie hiervoor kaartbijlage 1 en de uitgebreide rapportage onderzoeksmeldingen (bijlage 3 op cd-rom; zie ook tabel 4). Van één onderzoek is het type niet bekend: deze is gecategoriseerd als onbekend (ARCHIS-onderzoeknummer 226). De overige onderzoeken betreffen 53 booronderzoeken, twee veldkarteringen, drie begeleidingingen, zeven proefsleuvenonderzoeken, vier opgravingen, één archeologisch onderzoek 'onder water' en twaalf bureauonderzoeken. De onderzoeksresultaten zijn zelf zijn overigens niet (altijd) in ARCHIS vermeld. Het is namelijk niet verplicht om de exacte resultaten te vermelden. Om te bepalen of een terrein afdoende archeologisch is onderzocht, dienen de afzonderlijke onderzoeksrapportages geraadpleegd te worden. Eevenmin is het verplicht om de rapporttitels te vermelden. Deze zijn alleen verplicht bij het doen van een vondstmelding. Bij een negatief resultaat (selectieadvies: vrijgeven) is er binnen het huidige systeem dus geen rapporttitel geregistreerd.

1.3 Verwachtingsmodel

Aanpassing geomorfogenetische grenzen

Op basis van bestudering van de resultaten van door RAAP uitgevoerd onderzoek en analyse van hoogtegegevens ontleend aan het AHN is op verschillende plaatsen de grens van landschappelijke eenheden aangepast. Met name in het stuwwalgebied is het kaartbeeld gewijzigd. Hier komen

code veld	beschrijving veld
ARCHIS_OMG	ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer
ARCHIS_OZK	ARCHIS-onderzoeksnummer
RAAP_CODE	RAAP-projectcode
ONDERZOEKSTYPE	waarnemingsmethode
DATUM_MELD	aanmelding onderzoek
DATUM_GEREED	afmelding onderzoek
STATUS	afgegeven selectieadvies
OPDRACHTGE	opdrachtgever
RAPPORTAGE	rapportage titel
UITVOERDER	uitvoerder van het onderzoek
X-COORD	x-coördinaat (RD meters)
Y-COORD	y-coördinaat (RD meters)
OPPERVLAK	in vierkante meters
BRON	bron van de gegevens

Tabel 4. Beschrijvende velden bijlage 3.

steile en minder steile hellingen voor, alsmede uitgestrekte erosiegebieden (met name de Posbank). Deze hebben een belangrijkere rol gekregen in het verwachtingsmodel.

Actualiseren van zonering verwachte waarden

De herziene kaart verschilt op enkele punten van de kaart uit 2005. Aan het kaartbeeld zijn – op basis van terreinreliëf – huisterpen of pollen toegevoegd (code 68). Deze zijn niet opgenomen in de vindplaatscatalogus. Wel is voor deze gebieden een nieuwe verwachtingseenheid, die van de *zeer hoge archeologische verwachting*, aan de verwachtingslaag toegevoegd. Reden is de sterke correlatie tussen deze landschapszones en het voorkomen van archeologische resten.¹³ De huisterpen zijn in de geactualiseerde kaart integraal opgenomen in een samengevoegde en vlak-

profieltype	omschrijving
11	zeer hoog
1	hoog + conserverend dek > 50 cm
2	hoog + conserverend dek 30-50 cm
3	hoog, zonder conserverend dek
4	middelmatig + conserverend dek > 50 cm
5	middelmatig + conserverend dek 30-50 cm
6	middelmatig, zonder conserverend dek
7	laag + conserverend dek > 50 cm
8	laag + conserverend dek 30-50 cm
9	laag, zonder conserverend dek

Tabel 5. Profieltypen.

¹³ Zie tevens Willemse, 2009b en 2009c voor Lingewaard en Overbetuwe

code veld	beschrijving veld
GM_ID	kaarteenheid (numeriek)
LABEL	zie CODE25
CODE10	kaartcode 1 op 10.000 (zie CODE25)
GEOM	(geo)morfogenetische eenheid
LANDSCHAP	hoofdlandschap
BODEMTYPE	niet ingevuld
VW_profiel	profieltype (verwachtingsprofiel)
VW_OMSCHRI	verwachte dichtheid en kwetsbaarheid
GENESEGROE	niet ingevuld
BODEMEENHE	niet ingevuld
CODE25	kaartcode (label)
BRON	gegevensbron
RDX	centrumcoördinaat
RDY	centrumcoördinaat
OPPERVLAK	oppervlakte in vierkante meter

Tabel 6. Beschrijvende velden in de verwachtingslaag.

dekkende archeologische verwachtingslaag samen met andere terreinen van cultuurhistorische waarde zoals kasteelterreinen, historische stads- of dorpskernen, fortificaties en (spreng)beken (zie ook § 2 voor WO2-elementen). De verwachtingswaarden doen een uitspraak over zowel de verwachte dichtheid aan archeologische resten (zeer hoog, hoog, middelmatig of laag) als de verwachte conservering. Hiervoor is het principe van de profieltypen toegepast (zie tabel 5). Voor alle geïnventariseerde gegevens geldt dat de beschrijvende velden in de verschillende databestanden zijn aangepast en ten behoeve van de digitale toepassing voorzien zijn van zowel waarde- als adviesvelden (zie tabel 6).

Aangepast verwachtingsmodel

Stuwwalplateaus en stuwwalvlakten

Het centrale deel van het stuwwallenlandschap bestaat uit een aantal licht glooiende, hooggelegen stuwwalplateaus (code 2). De stuwwalplateaus zijn relatief vlak en kenmerken zich door hellingen van 0 tot 2%. Zeer steile hellingen en diep ingesneden erosiedalen ontbreken vrijwel geheel. De hoogste delen van het gemeentegebied liggen op de plateaus. De stuwwalplateaus en hoge toppen bestaan hoofdzakelijk uit dagzomende opgestuwde grindlagen van fossiele rivierbeddingen van de Rijn. Het gaat om grindrijke, mineralogisch relatief rijke, bruine zanden. In bodemkundig opzicht kenmerken deze zanden zich door het voorkomen van grindrijke, dunne moderpodzolen en haarpodzolgronden.

Archeologische verwachting: Op de stuwwalplateaus wordt een hoge dichtheid aan archeologische resten verwacht, met name door het voorkomen van mineralogisch rijke bruine zanden en moderpodzolbodems. Op die delen van het Veluwemassief waar gestuwde rivierzanden van oostelijke herkomst voorkomen (met name de Noord- en gedeeltelijk de Oost-Veluwe), wordt op de

stuwwalplateaus een middelmatige dichtheid aan archeologische resten verwacht. Hier komen de mineralogisch arme witte zanden en dekzanden voor. Het verschil in archeologische verwachting tussen gebieden met bruine en gebieden met witte zanden blijkt uit een GIS-analyse die is uitgevoerd voor de hele Veluwe in het kader van de CHW-Gelderland. Het is opvallend dat de bekende vindplaatsen op het stuwwalplateau zich inderdaad lijken te beperken tot de gebieden met bruine zanden. Gebieden met moderpodzolen hebben een hoge natuurlijke bodemvruchtbaarheid en hebben hiermee vanaf het Neolithicum aantrekkelijke vestigingslocaties gevormd voor landbouwers. In het algemeen worden de gebieden met moderpodzolen gekenmerkt door een hoge dichtheid aan vindplaatsen uit meerdere perioden. Het gaat hierbij zowel om nederzettingen als om resten van ijzerwinning.

Stuwwalglooiingen, dalhellingen en steile hellingen

De stuwwal van de Oostelijke Veluwe kent ter hoogte van de gemeente Rheden zeer reliëfrijke flanken. Er is dan ook sprake van een groot aantal meer of minder steile hellingen. Dit is voornamelijk het gevolg van hellingprocessen en smeltwatererosie tijdens zowel het Saalien als Weichselien. Er zijn voor het archeologisch verwachtingsmodel dalglooiingen (code 3 hellingklasse 2-5%), dalhellingen (code 4, hellingklasse 5-10%) en steile dalhellingen (code 5, hellingklasse >10%) onderscheiden. In bodemkundig opzicht kenmerken de hellingen zich door het voorkomen van grofzandige en grindrijke afzettingen met een zeer diepe grondwaterstand (grondwatertrap VII) waarin moderpodzolen en haarpodzolgronden zijn ontstaan.

Archeologische verwachting: Voor het bepalen van de archeologische verwachting is ervan uitgegaan dat in gebieden met glooiingen bewoning mogelijk was en dat hier in principe archeologische vindplaatsen kunnen voorkomen. Evenals voor het stuwwalplateau is voor de flauwe hellingen gebruik gemaakt van de GIS-analyse die is uitgevoerd in het kader van de CHW-Gelderland. Op de stuwwalglooiingen wordt een middelmatige dichtheid aan archeologische resten verwacht. De meeste vindplaatsen beperken zich tot de (randen van de) stuwwalplateaus. In gebieden die zich kenmerken door stuwwalglooiingen zijn minder vindplaatsen bekend, hetgeen gezien de bodemgesteldheid en mogelijkheden voor de agrarische bedrijfsvoering ook aan het verwachtingsmodel voldoet. Desalniettemin is een aantal oude woongronden bekend in dit gebied, op grond waarvan verondersteld mag worden dat er mogelijk meer nederzettingen zijn geweest. Voor de gebieden met dalhellingen (hellingen van 5-10%) wordt uitgegaan van de veronderstelling dat vanwege het reliëf de kans op het voorkomen van structurele archeologische resten, anders dan losse vondsten, gering is (lage verwachte dichtheid aan archeologische resten). Dit sluit niet uit dat in deze gebieden plaatselijk specifieke archeologische vindplaatsen kunnen voorkomen, bijvoorbeeld ijzerkuilen of slakkenhopen. Voor gebieden met zeer steile dalhellingen (>10%) is de kans op het voorkomen van structurele archeologische resten vanwege het reliëf en de bodemerosie zeer laag (lage verwachte dichtheid aan archeologische resten).

Erosiedalen en droogdalen

De hellingen van de stuwwal zijn in de ijsstijden sterk geërodeerd en versneden. Tijdens dit proces zijn rondom de plateaus tientallen (nu) droge dalen of erosiedalen ontstaan die in omvang en lengte sterk kunnen variëren. Deze dalen zijn nadien weer grotendeels opgevuld met zandige löss,

Figuur 1. Posbank in de winter. Foto: N. Willemse.

dekzand, hellingafzettingen en stuifzand. De dalbodems zelf zijn in het algemeen relatief vlak en vertonen meestal een flauwe helling. Stroomopwaarts kunnen echter dalbodems met een steile tot zeer steile helling voorkomen. Dit betreft meestal erosiedalen die hun reliëf danken aan terugschrijdende erosie (zoals de Posbank; figuur 1). Behalve door kwelwater vanuit bronhorizonten vond in het verleden vooral tijdens stortbuien erosie plaats. Tevens zijn veel van de droogdalen gedurende het Holoceen opnieuw ingesneden, waardoor er een getrapt hellingprofiel is ontstaan.¹⁴ In hoeverre de ontbossing deze ontwikkeling heeft bevorderd, is onbekend. Door de plaatselijk optredende grote reliëfverschillen vormen droge dalen markante elementen in het landschap. Over het algemeen bestaan de droge dalen uit hetzelfde materiaal als de stuwwalplateaus en hellingen: grindrijk, grof tot zeer grof zand. Met name de erosiedalen aan de oostzijde van de stuwwal zijn watervoerend gebleven. Aan de voet van de heuvels ontspringen beken op een aantal plaatsen waar langgerekte kwelgebieden liggen. Dergelijke kwelgebieden voer(d)en ook het water aan voor de sprengen. Uit historische bronnen is bekend dat de mens al vroeg waterkracht benutte voor de aandrijving van slagradmolens. Vast staat dat op de gehele Veluwe tot het einde van de 16e eeuw zeker 56 watermolens hebben gestaan. Het is zeer waarschijnlijk dat ook in eerdere perioden mensen in de directe omgeving van deze beken hebben gewoond.

Archeologische verwachting: Vooral binnen stroomgebieden waar relatief brede en vlakke dalbodems voorkomen en waar glooiende dalhellingen of dalvlakten zijn, bestaat een grote kans op het voorkomen van archeologische resten. In de luwte van de hoge stuwwalplateaus zijn in de dalen dekzanden afgezet die redelijk geschikt waren voor landbouw (zwak lemig, fijn zand met veld- en haarpodzolgronden). Op een aantal plaatsen worden de hellingen en dalbodems afgedekt door (verspoeld) dekzand en middeleeuws stuifzand. De gunstige bodemkundige eigenschappen voor de prehistorische landbouw, de aanwezigheid van (stromend) water en de landschappelijke gradiënten hebben vanaf het Neolithicum een sterke aantrekkingskracht gehad op landbouwgemeenschappen. Afgaand op de bekende archeologische waarnemingen kan gesteld worden dat deze gunstige vestigingsfactoren vooral in de Pre- en Protohistorie hebben geleid tot een concentratie van bewoning, te Rheden waarschijnlijk voornamelijk op de overgang naar het IJsseldal. Om redenen van bodemgesteldheid, hydrologische kenmerken en bekende archeologische resten wordt binnen de dalen op de stuwwal een middelmatige dichtheid aan archeologische resten verwacht. Evenals bij de stuwwalhellingen is een onderscheid gemaakt in verschillende hellingklassen die onderscheidend

¹⁴ Berendsen, 2004

worden geacht voor de geschiktheid voor bewoning. Binnen de zone met dalvlakten en dalplateaus (code 6/8 en 9, hellingklasse 0-2%) alsmede dalglooiingen (code 7, hellingklasse 2-5%) wordt een hoge dichtheid aan archeologische resten verwacht. Binnen de erosiegebieden met dalhellingen (code 10, hellingklasse 5-10%) en steile actieve dalhellingen (code 11, hellingklasse > 10%) is de kans op structurele archeologische resten kleiner. Hier wordt dan ook een middelmatige dichtheid aan archeologische resten verwacht. In de gemeente Rheden bevindt zich een aantal vindplaatsen langs de randen van erosiedalen, waaronder vuursteenvindplaatsen en resten van de ijzerindustrie. Omdat er nog maar weinig bekend is over archeologische vindplaatsen in en langs erosiedalen, is het moeilijk om in te schatten of het hierbij om een verschijnsel gaat dat op meer plaatsen voorkomt. Binnen de dalbodems wordt een middelmatige dichtheid aan archeologische resten verwacht. Indien uit toekomstig onderzoek blijkt dat dit inderdaad het geval is, kunnen (delen van) de erosiedalen opgewaardeerd worden tot gebieden met een hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten. Voor de erosiehellingen van de Posbank (hellingen van meer dan 10%) geldt eenzelfde lage verwachte dichtheid aan archeologische resten als voor de steile hellingen van de stuwwal zelf.

Stuifzanden

De verarming van de bodems en het aanleggen van akkers leidde waarschijnlijk al in de Bronstijd tot verstuiwing van het oorspronkelijk door bosvegetaties vastgelegde dekzand. Het merendeel van de stuifzanden dateert echter van na de Volle Middeleeuwen. De kleine stuifzanden zijn ontstaan door verstuiwing van de essen bij de dorpen Gelderse vallei naar de Veluwe en als kleine verstuiwingen langs wegen. De grotere stuifzandcellen vormen veelal meer autonome geomorfologische structuren. Hoe deze grootschalige verstuiwing is ontstaan, is niet precies bekend, maar grondwaterstanddaling, klimaatverandering, overbegrazing en afbranden van heide hebben ongetwijfeld een rol gespeeld. Stuifzandgebieden kunnen daarmee worden beschouwd als een verwijzing naar menselijke activiteiten in het verleden, doordat ze met name ontstonden langs oude wegen en op akkers en afgebrande terreinen.¹⁵ Maar ook het stuifzandrelief vertoont een relatie met menselijke activiteiten. Onder andere markebossen waren van invloed op de vorming van zeer hoge stuifzandruggen (randwallen) waar het stuivende zand werd vastgehouden in de vegetatie. Het voorkomen van overstoven akkerlagen of bewoningsniveaus (zoals de bekende nederzetting te Kootwijk) kan niet worden uitgesloten. Dergelijke gebieden worden in bodemkundig opzicht gekenmerkt door duinvaaggronden, met dit verschil dat zich hieronder een intacte en goed geconserveerde paleobodem met archeologische resten kan bevinden. Op de archeologische verwachtingskaart worden de stuifzandafzettingen dan ook beschouwd als een afdekkende en conserverende laag. Door het plaatselijk dikke stuifzandpakket zijn daaronder liggende archeologische resten in het stuwwallen-gebied (veelal) niet aangetast door moderne bosbouw- en landbouwtechnieken.

Binnen stuifzandgebieden zijn drie verschillende typen opgestoven stuifzand onderscheiden: geïsoleerde stuifzandkopjes en stuifzandvlakten, lage en middelhoge (2-5 m) stuifzandduinen en ruggen en hoge (>5 m) stuifzandduinen en ruggen. De archeologische verwachting is afhankelijk gesteld van de onderliggende verwachtingszone en is volledig afhankelijk van de intactheid van de mogelijk afgedekte bodems.

¹⁵ Koster, 1968, 1970 en 1978

Daluitspoelingswaaiers en smeltwaterafzettingen

De daluitspoelingswaaiers betreffen een relatief brede zone van helling- en (sneeuw)smeltwaterafzettingen langs de voet van Oostelijke Veluwezoom tussen Velp en Spankeren (Dieren). Het betreft hoofdzakelijk grof, grindrijk zand dat grotendeels is afgedekt door een laag dekzand, löss en/of stuifzand.¹⁶ In bodemkundig opzicht zijn het meestal mineralogisch armere humuspodzolen en natuurlijke eerdgronden met grof zand en/of grind beginnend tussen 40 en 120 cm Mv. De hogere delen van de daluitspoelingswaaiers vormden eeuwenlang een belangrijk overgangslandschap tussen de Veluwe en de lagere natte zandgronden en de IJsselvallei. Het landschap van de daluitspoelingswaaiers gaat geleidelijk over in de nattere landschappen (de broeken) ten oosten van de stuwwal. Ten behoeve van het bepalen van archeologische verwachtingszones zijn binnen de zone van daluitspoelingswaaierafzettingen elf afzonderlijke geomorfologisch-bodemkundige eenheden gekarteerd.¹⁷

Hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten:

- 23. hooggelegen daluitspoelingswaaierafzettingen
- 24. idem, met een plaggende dikker dan 50 cm;
- 25. daluitspoelingswaaierlobben
- 31. dekzandafzettingen met sterk lemige moderpodzolgronden en een 30-50 cm dik plaggende
- 32. arme dekzandafzettingen met zwak ontwikkelde podzolgronden en een >80 cm plaggende

Middelmatige verwachte dichtheid aan archeologische resten:

- 27. daluitspoelingswaaier – erosiedal
- 33. arme dekzandafzettingen met zwak ontwikkelde podzolgronden en een 50-80 cm plaggende

Lage verwachte dichtheid aan archeologische resten:

- 26. daluitspoelingswaaier – erosiegeul
- 28. daluitspoelingswaaier – relatief laaggelegen
- 29. daluitspoelingswaaier – afwateringsgeulen langs kwelzone (bronbeken)
- 30. daluitspoelingswaaier – afgedekt door rivierklei

Dekzandlandschap

Op grote delen van de laaggelegen vlakten van smeltwaterafzettingen en daluitspoelingswaaiers in het oostelijk deel van het gemeentegebied is een al dan niet dik pakket (1 m tot lokaal enkele meters) dekzand (stuifzand uit de laatste ijstijd) afgezet. Het zwak lemige stuifzand uit het Laat Glaciaal wordt in de klassieke benaming aangeduid als Jong Dekzand en vormt in uitgestrekte gebieden zwakglooiende ruggen en koppen. Het werd vermoedelijk opgenomen uit materiaal van de stuwwallen en is daardoor vaak grof van structuur. Het lemige (fijnere) en afwisselende gelaagde dekzand wordt Oud Dekzand genoemd en vormt meer reliëfarme vlakten en glooiingen. Het oostelijke deel van het dekzandlandschap, de laaggelegen dekzandvlakte, is lokaal deels verspoeld geraakt en bedekt door een pakket klei en/of moerige/venige grond. Op grond van hoog-

¹⁶ Schuurman & Willemse, 2008

¹⁷ Voor het oostelijk deel (Spankeren/Spankerense Broek) is gebruik gemaakt van de bodemkaart voor het ruilverkavelingsgebied Brummen-Voorst (Groot Obbink e.a., 1979; Groot Obbink, 1988).

teligging, reliëf, bodemkundige eigenschappen en de mate van afdekking van potentieel voorkomende archeologische niveaus (o.a. door plaggendekken) worden binnen dit landschap 23 landschappelijke eenheden onderscheiden.

Hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten:

- 35. dekzandafzettingen met zwak lemige humuspodzolgronden
- 36. dekzandafzettingen met humuspodzolgronden afgedekt door een 30-50 cm dik plaggendek
- 38. arme dekzandafzettingen met zwak ontwikkelde podzolgronden en een 30-50 cm plaggendek
- 39. arme lemige dekzandafzettingen met zwak ontwikkelde podzolgronden en een 30-50 cm plaggendek

Middelmatige verwachte dichtheid aan archeologische resten:

- 37. dekzandafzettingen met sterk lemige humuspodzolgronden en een 30-50 cm dik plaggendek
- 40. dekzandvlakten met zwak lemige natte humuspodzolgronden (GWT II-III-IV) en een 30-50 cm dik plaggendek

Lage verwachte dichtheid aan archeologische resten:

- 41. dekzandvlakten met lemige natte humuspodzolgronden (GWT II-III-IV) en een 30-50 cm dik plaggendek
- 42. dekzandvlakten met lemige natte humuspodzolgronden (GWT II-III-IV)
- 43. dekzandvlakten en -laagten

Dekzandkoppen en ruggen betreffen de voor de archeologie belangrijkste landschappelijke eenheden binnen het dekzandlandschap. Het gaat om gebieden waarin sinds het Laat Glaciaal herhaaldelijk bewoning heeft plaatsgevonden. Hierdoor is deze landschappelijke eenheid rijk aan archeologische resten. Ze verheffen zich over het algemeen een tot enkele meters boven hun omgeving en vormen al dan niet geïsoleerde of uitgestrektere complexen. Vanwege de hoge ligging en zandige bodemgesteldheid zijn ze goed ontwaterd (over het algemeen grondwatertrap VI en VII). Bodemkundig gezien kenmerken ze zich door hoge enkeerdgronden, moder- en veldpodzolen en laarpodzolen (veldpodzolen met een dun plaggendek). Van belang is vast te stellen dat de meeste dekzandafzettingen voorkomen in het relatief natte en laaggelegen Soerensche Broek. Dit heeft over het algemeen vrij zwak ontwikkelde podzolbodems opgeleverd. Een aantal 'dekzandeilanden' bestaat in essentie uit plateauachtige erosieresten van Oud Dekzand met al dan niet lemige bodems.

Archeologische verwachting: Aan de dekzandkoppen of ruggen waar plaggendekken voorkomen, is een hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten toegekend. De variatie van de in deze landschappelijke eenheid aanwezige archeologische resten is groot. Het gaat om resten uit vrijwel alle archeologische perioden van het Laat Paleolithicum t/m de Nieuwe tijd. Met name in die gebieden waar een dikke afdekkende laag voorkomt in de vorm van een plaggendek (of stuifzand) is de conservering van de archeologische resten over het algemeen goed (voor zandbodems).

Dekzandwelingen en -vlakten

Dekzandwelingen en -vlakten vormen de overgangsgebieden tussen de hoger gelegen dekzandruggen en -koppen en lager gelegen natte zandgebieden. Dekzandwelingen en -vlakten zijn gebieden die wat betreft hoogteligging, reliëf en bodemvochtigheid een tussenpositie innemen in het dekzandlandschap. Het gaat meestal om relatief homogene, zwak golvende gebieden langs de randen van de hogere dekzandvoorkomens die tot in de 19e eeuw voornamelijk uit grasland of heidevlakten bestonden.

Archeologische verwachting: Aan zones met dekzandwelingen en is een middelmatige verwachte dichtheid aan archeologische resten toegekend. Dit is in de eerste plaats het geval in de zones direct grenzend aan hoger gelegen terreinen met een hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten (bijvoorbeeld archeologische resten uit de Late Middeleeuwen langs de randen of randzones van essen). Daarnaast is sprake van een verhoogde kans op archeologische resten uit de Steentijd op de hoogste delen van de dekzandwelingen. Hier kunnen bijvoorbeeld kampementen uit het Mesolithicum aanwezig zijn. Vooral archeologische resten met een relatief dun plaggendek hebben mogelijk een goede conservering door de (iets) geringere kwetsbaarheid voor diepe bodemingrepen. Aan de laagst gelegen, lemige en (nu) natte dekzanden (grondwatertrap II/III/IV) is een lage verwachte dichtheid aan archeologische resten toegekend.

Het natte zandlandschap

De laagste en natste delen van het zandgebied bestaan hoofdzakelijk uit uitgestrekte smeltwaterafzettingen (verspoeld grindrijk stuwwalmateriaal en dekzand) met beekoverstromingsvlakten en ontgonnen natte heidevelden. Door de directe nabijheid van het stuwwalcomplex en de sterk waterdoorlatende (grindrijke) ondergrond is dit gebied van nature zeer nat. Dit landschap was tot diep in de 19e eeuw ongeschikt of minder geschikt voor bewoning. Het bestond uit uitgestrekte moerasachtige vlakten met voornamelijk elzen- of berkenbroekbossen en werd in delen pas vanaf de vroege 19e eeuw ontgonnen.¹⁸ In bodemkundig opzicht gaat het om gebieden met lage grofzandige tot sterk grindhoudende veldpodzolgronden (grondwatertrap IV en lager), natte lemige eerdgronden en moerige tot venige bodems, veelal op een iets grofzandige ondergrond (periglaciale afzettingen). Op grond van reliëf, bodemkundige eigenschappen en de mate van afdekking van potentieel voorkomende archeologische niveaus worden binnen dit landschap acht landschappelijke eenheden onderscheiden die zonder uitzondering allemaal tot de zones met een lage verwachte dichtheid aan archeologische resten behoren.

Archeologische verwachting: Aan dit grotendeels laag gelegen deel van het oostelijke gemeentebied is een lage dichtheid aan archeologische resten toegekend. Hier wordt de kans op het voorkomen van grotere archeologische vindplaatsen klein geacht. Er zijn weliswaar vindplaatsen bekend, maar dit betreft zonder uitzonderingen locaties met resten van jachtattributen, deposities (stenen bijlen) of resten van ijzerwinning (ijzeroer). In overgangszones tussen hoger en lager gelegen terrein kunnen zogenaamde *off-site* resten voorkomen zoals afvaldumps van nabijgelegen nederzettingen, water- en drenkkuilen en dergelijke. Daarnaast kunnen in het laaggelegen gebied

¹⁸ Wartena, 1974/75. De ontginningen voltrokken zich van oost (de terrasruggen ter hoogte van Tonden en Oeken) naar west (richting Eerbeek).

archeologische vindplaatsen voorkomen met een specifiek karakter, samenhangend met de natte omstandigheden. Dit geldt bijvoorbeeld voor (voormalige) kastelen, havezaten en buitenplaatsen (De Bockhorst). Deze werden in de Middeleeuwen om defensieve redenen in laaggelegen, natte gebieden gebouwd. De grachten moesten immers permanent van water zijn voorzien. Naast kastelen, havezaten en buitenplaatsen komen ook (resten van) watermolens voor in en op de randen van laagten en in beekdalen. Verder kunnen in de lager gelegen gebiedsdelen depotvondsten, knuppelwegen en voordren voorkomen. Vrijwel zonder uitzondering betreft dit locaties van zeer geringe omvang. Deze zijn van dien aard dat ze zich moeilijk met een inventariserend archeologisch onderzoek laten opsporen. Ondanks het feit dat ze in gebieden met een lage verwachte dichtheid aan archeologische resten liggen, worden dergelijke plaatsen hoog gewaardeerd omdat er goed geconserveerde voorwerpen van organisch materiaal bewaard kunnen zijn gebleven.

Een aparte categorie betreft de geïsoleerde bekkens waarin zich een veenvormende vegetatie heeft kunnen ontwikkelen (kaartcodes 47 en 50). Op sommige locaties heeft dit geleid tot een relatief dik (dikker dan 40 cm) veenpakket. Naast de natuurwaarde van dergelijke locaties vormt het veenpakket zelf een belangrijke informatiebron over het verleden landschap en de ontginningsgeschiedenis. Sommige venen bevatten (nog) niet afgegraven delen waarin nog een grotendeels compleet veenprofiel aanwezig is. Doordat aan de hand van onderzoek aan stuifmeelkorrels en plantenresten opeenvolgende lagen zijn te onderscheiden, zijn ze van groot natuurwetenschappelijk belang voor paleo-ecologisch, archeologisch en landschapsgenetisch onderzoek. Om deze reden is aan deze specifieke landschappelijke eenheid een middelmatige verwachte dichtheid aan archeologische resten (in de vorm van ecofacten en cultuurindicatoren) toegekend.

2 Resten uit de Tweede Wereldoorlog

J.A.T. Wijnen

2.1 Inleiding

Overblijfselen van de Tweede Wereldoorlog worden in Nederland in toenemende mate onderkend als waardevol cultuurhistorisch erfgoed. Sinds enkele jaren neemt ook de archeologische interesse voor dit tijdvak toe.¹⁹ Steeds meer gemeenten overwegen om Tweede Wereldoorlogarcheologie in hun beleid opnemen. De gemeente Rheden is vooruitstrevend door hier als één van de eerste gemeenten van Nederland voor te kiezen.

Hieronder volgt eerst een beschrijving en verantwoording van de gebruikte methode van onderzoek. Daarna worden de resultaten toegelicht met eerst een beknopt overzicht van de geschiedenis van Rheden in de Tweede Wereldoorlog aan de hand van de historische bronnen. Daarna worden enkele specifieke bronnen besproken. In de tekst wordt steeds gerefereerd aan nummers uit de catalogus (bijlage 4 op cd-rom). We sluiten dit hoofdstuk af met conclusies, aanbevelingen en een suggestie voor de onderzoeksagenda.

Deze kaart met resten uit de Tweede Wereldoorlog (kaartbijlage 2) was niet compleet geweest zonder de aanvullingen, suggesties en hulp van de heer Hans Timmerman, specialist bij de Gelderland Bibliotheek en historicus, waarvoor onze hartelijke dank. Verder gaat dank uit naar mevrouw Ingrid van Berkel voor haar inlichtingen over de SS-turnhal te Avegoor, naar de vrijwilligers van Sportclub EDS voor hun toelichting op de SS-atletiekbaan, en naar Alphons Siebelt van 'Terugblik 40-45' voor het toezenden van een artikel over Avegoor en het Joods werkkamp Palästina.

2.2 Methode en bronnen

Onderzoeksopzet

Het doel van deze inventarisatie is het op integrale wijze in kaart brengen van zoveel mogelijk relevante informatie met betrekking tot de archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Rheden. Integraal betekent hier dat het onderzoek elementen uit verschillende disciplines combineert.

Ten eerste zijn wat dit betreft naast de (gebruikelijke) verwachtingen voor het ondergrondse bodemarchief ook bovengrondse structuren opgenomen in de inventarisatie als deze aanleiding geven tot een verwachting of bijdragen aan het totaalbeeld. Als voorbeeld nemen we de kazematten van de IJssellinie. Deze behoren traditioneel tot het domein van de bouwhistorie, maar zullen

¹⁹ Kok, 2008; Kok, 2009; Kok & Wijnen, 2011

in 1940 vaak een ensemble gevormd hebben met loopgraven. De kazemat is nu soms nog aanwezig en zichtbaar in het landschap; de loopgraaf is echter dichtgegooid en niet meer te zien. Deze is dus alleen nog archeologisch aanwezig. In dat geval is zowel de kazemat als het stellinggebied eromheen aangegeven op de kaart.

Ten tweede kan een gebouw dat – bijvoorbeeld – in gebruik is geweest als distributiekantoor, onderduikadres of Ortskommandantur (zetel van het Duitse militair bestuur van dorp of stad) nog aan de binnenzijde materiële sporen uit de bezettingstijd meedragen.²⁰ Dit soort sporen – zogeheten bouwbiografische sporen – behoort evengoed tot de materiële neerslag van de Tweede Wereldoorlog en daarom worden ook deze panden aangegeven op de kaart indien bekend. Ook onder de vloer of in de tuin van dergelijk panden kunnen resten uit de tweede Wereldoorlog bewaard zijn gebleven.

Ten derde is er sprake van integraal onderzoek omdat voor het samenstellen van de kaart gebruikt gemaakt is van methoden die traditioneel thuishoren in het historisch onderzoek, zoals archiefonderzoek en interviews met lokale experts. Lokale experts – zoals Hans Timmerman voor Rheden – kennen vaak verhalen die het waard zijn om vast te leggen, omdat ze naar archeologisch interessante locaties kunnen verwijzen.

Alles bij elkaar ontstaat zo uit een diversiteit aan bronnen een inzicht in de verwachting van de archeologie van de Tweede Wereldoorlog in de gemeente Rheden.

Bronnen

Voor de verwachtingskaart van Tweede Wereldoorlogsporen voor Rheden is gebruikt gemaakt van een verscheidenheid aan bronnen. Hieronder volgt een lijst en uitleg van de gebruikte bronnen.

Luchtfoto's uit de periode 1939-1945

Op luchtfoto's uit de periode 1939-1945 zijn strategisch relevante objecten vaak goed zien. Er is daarom geïnvesteerd in het bezoeken en bestuderen van de collectie *The Netherlands in World War II by the RAF, 1943-1947* van de Wageningen University and Research Centre, University Library, Special Collections Department. In deze collectie zijn veertien inventarisnummers gevonden met daarin luchtfoto's met betrekking tot de gemeente Rheden. Dit zijn de collecties 114, 132, 162, 177, 193, 214, 215, 228, 304, 311, 349 en 504.

Omdat dit voor een eerder onderzoek naar conventionele explosieven – het OCE onderzoek²¹ – al uitvoerig gedaan is, is er bij het huidige onderzoek voor gekozen om dit te beperken tot een steekproefsgewijs onderzoek in enkele collecties, met name om te bepalen of dit veel meer kan opleveren bovenop de inventarisatie van Palma. Uit de reeks zijn daarvoor de collecties 162, 215 en 132 gekozen. Uit deze collectie is een aantal foto's geselecteerd en zo nauwkeurig mogelijk met de handloop en stereoscopisch bekeken (tabel 7). Hierbij gaat het om een globale inspectie; alleen vrij grote objecten, zoals loopgraven en grotere stellingen, worden dan zichtbaar en zijn ingete-

²⁰ Wijnen, 2010

²¹ Palma, 2010

foto	datum	gebied
162-VIII	15-3-1945	Spankeren, Dieren
215-VI-3184*, 215-VII*	15-3-1945	Velp
132-XII nr. 3179*	24-2-1945	Rheden, Ellecom

Tabel 7. Overzicht van de voor de verwachtingskaart geraadpleegde luchtfoto's uit de collectie The Netherlands in World War II by the RAF, 1943-1947 van de Wageningen University and Research Centre, University Library, Special Collections Department. De foto's met een asterisk zijn ook stereoscopisch bekeken.*

kend op de kaart. Kleinere elementen, zoals schuttersputten of kleine versperringen, worden vaak niet ontdekt. Hiervoor is aanvullend onderzoek nodig met bijvoorbeeld een stereomicroscoop (met een hogere vergroting dan het hier gebruikte stereo-oculair). Bedacht moet worden dat niet alle objecten en structuren zichtbaar zijn op luchtfoto's, bijvoorbeeld vanwege ligging onder bomen of door camouflage. Bovendien zijn luchtfoto's een momentopname, waardoor zaken buiten beeld kunnen blijven.

Een interessant aspect van luchtfoto-onderzoek is dat uit deze bron *zeer precieze* informatie voortkomt voor de archeologische verwachtingskaart. Wat op een luchtfoto is te zien, is op dat moment feitelijk aanwezig in het terrein, waarbij een juiste interpretatie natuurlijk wel een voorwaarde is voor goed resultaat. Luchtfoto-onderzoek gaat dus niet alleen meer over een archeologische *verwachting*, maar nadert aan de registratie van archeologische *vindplaatsen*. Het is daarom relevant om zoveel mogelijk objecten op de luchtfoto's zo nauwkeurig mogelijk te projecteren op de huidige topografie. Hiervoor kan men luchtfoto's gebruiken die digitaal zijn gerefereerd ten opzichte van de topografie. Aangezien er voor dit onderzoek vanuit gegaan is dat de inventarisatie van Palma uit 2010 al vrij volledig is, zijn geen extra luchtfoto's gerefereerd. Hierover is een opmerking opgenomen in het hoofdstuk aanbevelingen.

Bij een globale inspectie – zoals hier uitgevoerd – zijn kleine objecten (bijvoorbeeld een schuttersput voor één man) vaak niet op de foto te zien. Daarom is het raadzaam altijd een marge (bufferzone) om de waargenomen objecten heen aan te houden, waarbinnen nog archeologische sporen mogelijk zijn die nog tot hetzelfde ensemble behoren. Zo levert een van de luchtfoto overgenomen stelling op de kaart ook een vlak met een archeologische verwachting op. De breedte van de bufferzone is enigszins arbitrair, omdat voor veel type objecten niet duidelijk is hoe uitgestrekt ze zijn. Als uitgangspositie is altijd minstens 50 tot 100 m rond waargenomen stellingen aangehouden. Soms is uitgegaan van de aanwezige percelering als grens van het verwachtingsgebied.

Vliegtuigcrashes

Sites van vliegtuigcrashes worden steeds vaker gezien als (mogelijke) archeologische vindplaatsen.²² Daarom is voor de verwachtingskaart in het 'Verliesregister' van de Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945²³ een scan uitgevoerd om de mogelijke locaties van crashes vast te stellen. Gezocht is in alle vijf delen van het register op de toponiemen van de dorpen in de gemeente Rheden. Som-

²² Van der Kamp e.a., 2011

²³ SGLO, 2010

mige crashlocaties konden worden gespecificeerd op basis van andere bronnen. Naast vliegtuigen zijn in deze inventarisatie ook de crashlocaties van V1's opgenomen. V1-raketten, ook wel 'vliegende bommen' genoemd, zijn in de regio van Rheden veel afgevuurd richting Engeland, maar kwamen zeer geregeld vroegtijdig neer op Nederlandse bodem.

Alle gevonden crashlocaties binnen de gemeente zijn ingetekend op de kaartbijlage 2 als puntlocatie. Deze locaties moeten gezien worden als indicatief. Meestal is alleen het ruimere toponiem bekend van de crashlocatie – bijvoorbeeld 'Landgoed Biljoen' – en is nog niet nader bepaald waar in het landgoed de crash plaatsvond. In de meeste gevallen is de 'stip op de kaart' gezet op de locaties die door Palma zijn aangegeven.²⁴ Voor de exacte locatie in het kader van de archeologische verwachting moet men zeker een cirkel met een straal van zeker 200 m rond de aangegeven plek in gedachten houden.

Lokale bronnen

Zoals al genoemd zijn lokale bronnen voor onderzoek naar de verwachting van WO2 belangrijk. Bewoners van de gemeente, die lid zijn van de plaatselijke oudheidskamer of historische vereniging, hebben vaak goed zicht op de oorlogsgeschiedenis van de gemeente én hierover gepubliceerd. Voor Rheden is vooral gebruik gemaakt van de kennis van Hans Timmerman. Timmerman is historicus met een specialisme in het Duitse erfgoed en vermiste soldaten in de gemeente Rheden en verricht hier al enige decennia gedegen onderzoek naar. Zijn lezing 'De gewonde en gesneuvelde Duitse militairen van de slag om Arnhem' van 2 november 2011 is een belangrijke bron geweest voor dit onderzoek, met name voor het aanduiden van voormalige Kriegslazaretten (noodhospitelen) en (veld)graven van slachtoffers in de gemeente.

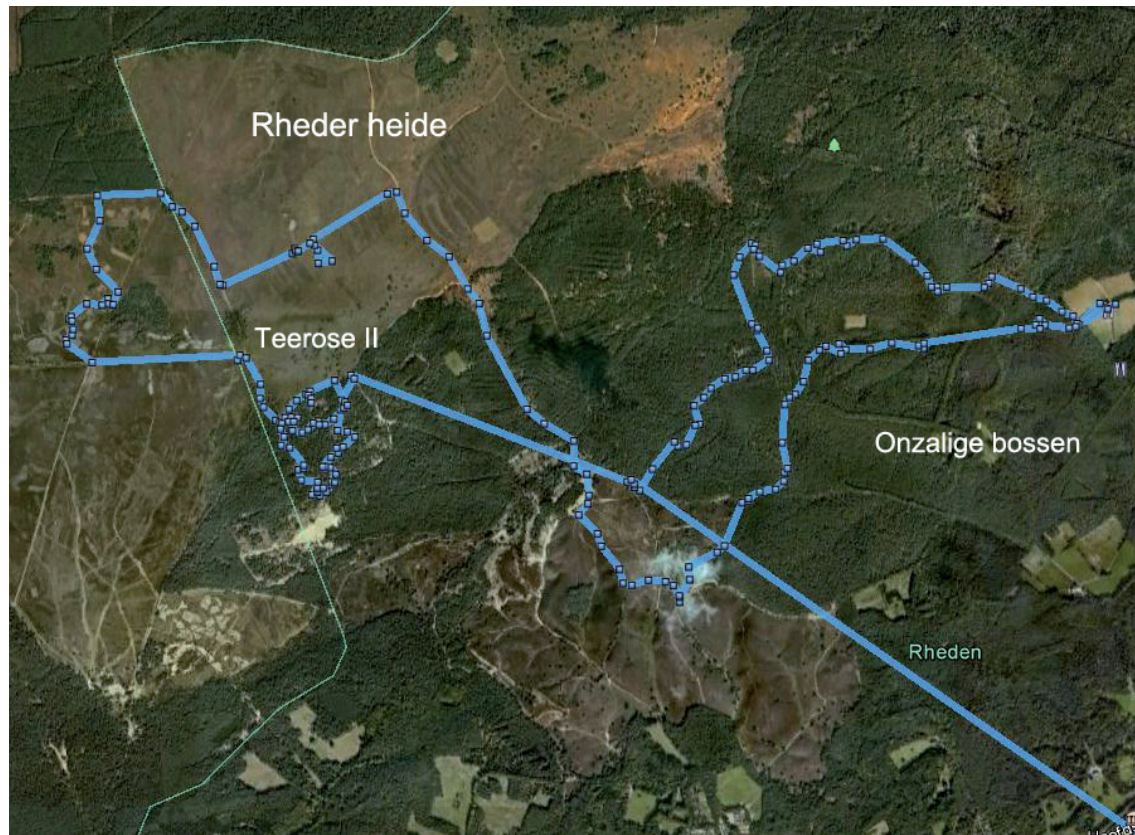
Archiefonderzoek in het Geldersch Archief

De Gelderland Bibliotheek beschikt over een uitgebreide collectie over de oorlog in Gelderland en de gemeente Rheden in het bijzonder. De eerder genoemde Hans Timmerman is werkzaam als specialist bij de Gelderland Bibliotheek en met zijn hulp werden al snel vele tientallen voor dit onderzoek relevante titels gevonden, waaronder historische publicaties en archiefstukken. Uiteindelijk bleken het er veel meer dan in het bestek van dit onderzoek geraadpleegd konden worden. Daarom is een selectie gemaakt van die stukken, die het meest geschikt leken om informatie over historische locaties uit te onttrekken. Een overzicht van deze – en andere – titels is te vinden in tabel 8.

Vooronderzoek naar de aanwezigheid van Conventionele Explosieven (BRL-OCE)

Bij vooronderzoek ten behoeve van de opsporing van niet gesprongen explosieven, zoals beschreven in de Beoordelingsrichtlijn Opsporing Conventionele Explosieven (BRL-OCE) worden voor een deel dezelfde bronnen geraadpleegd als voor cultuurhistorisch onderzoek naar de sporen van de Tweede Wereldoorlog. Hoewel ze sterk wisselen in kwaliteit kunnen deze OCE-rapportages daarom een aanvulling zijn bij onderzoek naar archeologische waarden van de Tweede Wereldoorlog. De gebieden in zo'n rapport aangeduid als *verdacht*, zijn opnieuw geïnterpreteerd, maar nu vanuit archeologische perspectief.

²⁴ Palma, 2010

Figuur 2. De route van de veldinspectie, november 2011. De rechte lijn vanuit de zuidoosthoek naar het midden van de foto is de verplaatsing per auto van kazemat S52 naar de Rheder heide en hoort niet bij de inspectie.

Voor Rheden bleek één rapportage beschikbaar. Het gaat om de *Rapportage van het historisch vooronderzoek naar de aanwezigheid van conventionele explosieven in de gemeente Rheden*.²⁵ Deze zeer uitgebreide rapportage van T&A Survey bleek zeer geschikt als bron voor huidig onderzoek naar archeologische waarden.

Visuele inspectie

Tot slot van de inventarisatie is in november 2011 een aantal objecten visueel geïnspecteerd met het doel vast te stellen of er in het terrein nog iets van te zien is. Aan deze inspectie is één dagdeel tijd besteed, wat als consequentie had dat een selectie gemaakt moest worden in het totaal aan objecten (voor de afgelegde route, zie figuur 2). De resultaten van de inspectie zijn verwerkt in de thematische beschrijving (per onderwerp) van de resultaten. Bekeken zijn:

- kazemat S52 aan de IJssel bij de Steeg (cat. 255);
- hotel Het Wapen van Athlone in Rheden (cat. 331);
- de SS-Turnhal in Ellecom (cat. 264);
- het munitiedepot in de Onzalige Bossen (cat. 277);
- de radarstelling Teerose II (cat. 298).

In tabel 8 wordt een totaaloverzicht gegeven van gevonden bronnen voor het tijdvak Tweede Wereldoorlog alsmede hun relevantie voor dit onderzoek. Niet relevante bronnen worden verder

²⁵ Palma, 2010

RAAP-RAPPORT 2534

Archeologie in de gemeente Rheden
Actualisatie archeologische kaarten

bron	geraadpleegd?	relevant?
Stichting Velp voor Oranje, 2006. Herinneringen aan de bevrijding van Velp. Stichting Velp voor Oranje en Boekhandel Jansen en de Feijter, Velp.	ja	ja
Barendregt-Aartsen, M.P.C., 2005. Oorlogsgeweld en bevrijding. Brief aan een moeder. Afdruk van een brief van mevrouw Barendregt-Aartsen uit 1945 in Ambt en Heerlijkheid, jaargang 51 nr. 147.	ja	ja
Beuving, T., 2007. Onze winkel : een verhaal rond een onderduikershol in de bossen van Middachten. Ambt en Heerlijkheid jaargang 53, nr. 154.	ja	ja
Bouw, J. 1989. Het verzet in de gemeente Rheden. Een Historische Scriptie.	ja	ja
Giesen en Meijerink, 1995. 50 Jaar vrij: Bevrijding Rheden 16 april 1945.	ten dele	gering
Kooger, H., 1987. Joods leven in Rheden Dieren en Velp.	ja	nee
Laansma, S., 1993. De wacht aan de IJssel. Belevissen van II-35RI in 1939/1940 te Brummen, Doesburg en Rheden.	ten dele	ja
Maresch, W., 2005. Oorlog aan de Veluwezoom. Dieren, Ellecom, Laag-Soeren & Spankeren 1940-1945. Uitgeverij Regiobode BV.	ja	ja
Palma, J., 2010. Rapportage van het historisch vooronderzoek naar de aanwezigheid van conventionele explosieven in de gemeente Rheden. T&A Survey.	ja	ja
SGLO, 2010. Verliesregister. De Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945.	ja	ja
Striker, J., 2008. Opkomst en bloei van Ellecom in de 19de eeuw. Ambt en Heerlijkheid, jaargang 53 en 54.	ten dele	gering
Taselaar, R.E., 2008. Avegoor en het kamp Palästina in Ellecom. Terugblik 40-45, jaargang 46, nr. 9 (477).	ja	ja
Timmerman, H. & R. Kok, 2008. De Teerose-stellingen op de zuidelijke Veluwezoom. Gelders Erfgoed, 2008-4.	ja	ja
Timmerman, H., 2008. Gelderland 1940-1945. Gelders Erfgoed 2008-4.	ja	nee
Timmerman, H. & J. Striker, 2010. Avegoor tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ambt en Heerlijkheid: Mededelingen van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal, jaargang 56, nrs. 166 en 167.	ja	ja
Van der Wal, K. & C. Vos, 2005. Ellecommers in de Oorlog. Drukkerij de Geelgors BV, Ingen.	ja	ja
Van de Weerd, E., P.A. Veldheer & G. Crebolder, 1985 Bevrijdingsatlas Veluwe. Schaffelaarreeks 16. BDU Barneveld	ja	ja
Van der Zee, S., 2008. Voor Führer Volk en Vaderland. De SS in Nederland. Van der Zee & Just Publishers BV. Hilversum.	ja	ja
Wolf, H., 1997. Een stukje wereldgeschiedenis op vijf vierkante meter. The Coinhunter Magazine nr. 61 van 30 maart 1997	ja	ja
De KICH database www.kich.nl	ja	nee
www.watwaswaar.nl	ja	ja
Google Earth	ja	ja
http://www.betonkazemat.nl	ja	nee
Joodse Werkkampen http://www.joodsewerkkampen.nl	ja	ja
www.geldersarchief.nl	ja	ja
www.forten.info	ja	nee
www.rheden.nl	ja	nee
Lezing: H. Timmerman, 2011: De gewonde en gesneuvelde Duitse militairen van de slag om Arnhem. Gastspreker voor de Historische Kring Rheden-Rozendaal	ja	ja
Luchtfoto's: The Netherlands by the RAF 1943-1947 <i>WUR Library Special Collection</i>	ja	nee
Roelofs, H., 2005. Vreugde en diepe droefnis op 16 april 1945 in Velp. Ambt en Heerlijkheid	nee	-
Hagen O., 2005. Rhedense Oorlogsherinneringen. Ambt en Heerlijkheid.	nee	-
Muller, A.F., 2005. Oorlogstijd in de Steeg. Ambt en Heerlijkheid.	nee	-
Barends van Bussel, G.G., 2005. Verzet in De Steeg. Een dappere inwoner. Ambt en Heerlijkheid.	nee	-
De Winkel, E., 2005 Oorlogsherinneringen uit Ellecom. Ambt en Heerlijkheid.	nee	-
Mulder H., 2005. En toen was het oorlog. De eerste confrontatie. Ambt en Heerlijkheid.	nee	-
Maresch, W., 2005, Bevrijding van Spankeren. Bijzondere Engels-Canadese ontmoeting. Ambt en Heerlijkheid.	nee	-
Van Heusden, F., 2005. Laag Soeren. Jongensleven en Oorlog. Ambt en Heerlijkheid.	nee	-
Willemsen, R., 1999. Jeugdherinneringen aan de Hoofdstraat in Velp tijdens de Tweede Wereldoorlog.	nee	-
Comité voormalig verzet Rheden, 1983. Oorlog vervolging en verzet. Rheden en Omgeving.	nee	-
Jansen, S., 2006. Velp en de Oorlog 1940-1945.	nee	-
Beumer, K. e.a., 2010. Herinneringen aan de Bevrijding van Rheden.	nee	-
Voûte, D., 2010. Schooljongen in Oorlogstijd.	nee	-
Peelen, Th., De slag om Arnhem in de gemeente Rheden.	nee	-

Tabel 8. Totaaloverzicht gevonden bronnen en hun relevantie voor de onderzoeksvraag.

niet besproken in deze rapportage. Mede dankzij de hulp van Hans Timmerman werden meer bronnen gevonden dan in het tijdsbestek van dit onderzoek konden worden geraadpleegd. Voor deze bronnen is de aanbeveling ze in een aanvullende inventarisatie alsnog te onderzoeken.

2.3 Thematische beschrijving van de resultaten

2.3.1 Mobilisatie en strijd in de Meidagen

De IJssellinie

In 1939 werd in Nederland de algehele mobilisatie afgekondigd en maakte het leger zich klaar voor een Duitse inval uit het oosten. Als belangrijkste verdedigingslijn koos het Nederlandse opperbevel uiteindelijk voor de Valleistelling of Grebbelinie. Aan de IJssel werd echter ook een linie ingericht, die met name als voorpostenstrook fungeerde. Dit was de IJssellinie.²⁶ De taak van deze linie was de opmars van het binnenvallende leger te vertragen, zodat er meer tijd was om burgers te evacueren en de Grebbelinie klaar te maken voor de strijd.

De IJssellinie was niet zeer uitgebreid versterkt en bestond voornamelijk uit één langgerekte rij kazematten en versterkte posities met loopgraven aan de westelijke oever van de IJssel. Op sommige plaatsen – zoals in Rheden – was deze kazemattenlinie in twee rijen opgezet, maar overwegend bezat de linie nauwelijks diepte, wat haar erg kwetsbaar maakte voor vijandelijke doorbraken. Als slechts één of twee kazematten zouden vallen, dan was de linie daarna vrij gemakkelijk vanuit de flanken geheel op te rollen, wat in de praktijk ook gebleken is. Daarnaast was er een te groot gebrek aan artillerie en communicatieverbindingen om de linie enige slagkracht te geven.²⁷

De kazematten werden in drie hoofdtypen aangelegd. Het eerste hoofdtype was de zogeheten 'S-kazemat'. Deze bestond geheel uit gewapend beton en had één of meerdere schietgaten, afhankelijk van de functie en plek in de linie (figuur 3). Het tweede type was de 'B-kazemat' ook van beton maar met slechts één schietgat en het derde type was de 'kazemat met gietstalen koepel', oftewel 'G-kazemat'. Deze kazemat had een betonnen fundament met een daarin geplaatste en met beton afgedekte stalen koepel met één schietgat, waarin meestal een zware mitrailleur van het type Schwarzloze M08 werd geplaatst. Dit type kazemat was gebaseerd op het franse model kazemat Pamard uit de Eerste Wereldoorlog. Zowel de S- als de G-kazematten waren mitrailleurkazematten en werden bezet door een lichte of zware mitrailleur.

In 1940 bevatte de linie in de huidige gemeente Rheden vele tientallen van deze kazematten, die volgens een bron alle gereed waren toen de oorlog uitbrak.²⁸ Van Rheden tot Dieren alleen al bevonden zich de kazematten met nummers 59 tot 112, dus zo'n 53 exemplaren.²⁹ Dit aantal is exclusief de kazematten ten oosten van Velp, waarvan in dit onderzoek weinig gegevens zijn gevonden. Vermoedelijk nummerden de kazematten naar het zuiden door t/m nummer 21 (Bron: Google Earth). Door het verleggen van de bochten in de IJssellinie valt een deel van deze kazematten nu binnen de gemeente Doesburg.

²⁶ In 1940 ook geschreven als IJssellinie, met één 's'.

²⁷ Maresch, 2005

²⁸ Laansma, 1993

²⁹ Palma, 2010; Maresch, 2005: 46

Figuur 3. Een kazemat van de IJssellinie bij De Steeg. Het gaat om kazemat S52 (cat. 255). Foto: J.A.T. Wijnen, november 2011.

Achter de kazematten bevonden zich meestal aansluitend aarden stellingen en loopgraven voor infanterie. Deze zijn ook in de IJssellinie aangelegd. S. Laansma, veteraan van het 35e Regiment Infanterie schrijft over de mobilisatieperiode:

Zo werd er dagelijks gewerkt aan loopgraven, schuil- en lignissen. Daarna volgden de kazematten. Er werden stalen en betonnen kazematten gebouwd. De stalen waren bewapend met een zware mitrailleur, maar hadden slechts één schietgat. De betonnen hadden drie schietgaten en een lichte mitrailleur, die dus in drie richtingen geplaatst kon worden. Helaas liepen sommige kazematten bij hoog water onder water. Daarom werden daarachter op hoger gelegen terrein veldversterkingen aangebracht. Toen de oorlog uitbrak waren alle kazematten gereed.³⁰

In de kaartbijlage 2 bij dit rapport is ook het water van de IJssel zelf als verwachtingsgebied voor sporen van de linie betrokken, omdat hierin materiaal uit de strijd terecht kan zijn gekomen of is gedumpt. Aan de westelijke zijde is de exacte grens van het stellinggebied niet duidelijk. Maresch geeft aan dat de meeste loopgraven en kazematten zich in de uiterwaarden bevonden.³¹ Er is voorts nog een marge aangehouden van ongeveer twee à drie keer de breedte van de rivier, behalve op plaatsen waar de kazematten duidelijk verder landinwaarts op de winterdijk zijn gebouwd.

Opvallend genoeg is van de IJssellinie nog geen uitvoerige inventarisatie gevonden. Daarom is Google Earth, in combinatie met een vrij matige afdruk van een stafkaart³² gebruikt om de kaze-

³⁰ Laansma, 1993: 7-8

³¹ Maresch, 2005: 56

³² Laansma, 1993: 59

matten terug te vinden en in te tekenen, soms op basis van inventarisatie van derden, soms op basis van waargenomen structuren in de foto's van Google Earth. Daarbij zijn de volgende opmerkingen van belang:

- De telling van de kazematten begint in Velp met nummer 21 in het zuiden;
- De kazematten zie zijn aangegeven op de kaart zijn de nummers 21, 24, 26, 28, 50, 51, 61 t/m 65, 83a, 84a, 85a, 87, 88, 88a en nog drie andere kazematten zonder nummer. De ontbrekende nummers in deze lijst zijn dus nog niet gevonden;
- Kazematten 44, 45, 45a en 46 zijn met de verplaatsing van de IJssel buiten de gemeente komen te liggen en dus niet ingetekend. Ze liggen nu, ietwat eigenaardig, op eilandjes aan de noordzijde van de Gieseplas;
- Vanaf kazemat 85a naar het noorden is de plaatsing steeds meer een benadering. De gebruikte kaart³³ is niet goed leesbaar en de Google community heeft deze kazematten ook nog niet geïnventariseerd. Rond Dieren is een aantal kazematten daarom ook geheel niet op de kaart gezet, maar kunnen nog wel aanwezig zijn.

Bij de visuele inspectie is één kazemat bekeken, de kazemat S52. Hieruit bleek dat deze kazemat structureel in goede staat is. De schietgaten zijn dichtgemetseld en het binnenwerk is volgestort met zand, maar verder oogt de kazemat nog intact (zie figuur 3). De inventarisatie van de locaties van de kazematten moet als een eerste analyse gezien worden en vraagt nadrukkelijk om verder onderzoek (zie aanbevelingen in § 2.5.2).

Troepen in de IJssellinie

De stellingen in Rheden werden onder andere verdedigd door het 35e Regiment Infanterie (35 RI). Vrijwel alle boeren langs de IJssel hadden ingekwartierde soldaten in huis.³⁴ Ten oosten van de IJssel zou het 19e Grensbataljon het eerste contact met de vijand maken en daarna eveneens terugtrekken op de IJssellinie om zich samen te voegen met 35RI. Dit maakte het vooraf moeilijk inschatten hoeveel personeel uiteindelijk de stellingen zou bezetten.

Aan Duitse zijde werd op 10 mei 1940 de spits van de aanval afgebeten door het SS-Standarte 'Der Führer', een SS-regiment dat was toegevoegd aan de 207e Infanterie Divisie. De SS-troepen vormden een paramilitaire eenheid die ontstaan was uit de politieke beweging van de NSDAP en behoorde dus formeel niet tot het Duitse Leger. Na de eerste aanval van de SS zouden de overige troepen van het 207e op de voet volgen.

Vorderingen door het Nederlandse Leger

Ten behoeve van de inkwartiering van de Nederlandse soldaten in de IJssellinie en voor andere functie werd in Rheden een groot aantal panden gevorderd. Vrijwel alle boeren langs de IJssel hadden ingekwartierde soldaten.³⁵ Verder waren in ieder geval gevorderd:

- Huize Reuvenswoord te Cortenoever (Brummen) was commandopost van 4-II-35RI;
- een barak tussen de Driekoningenbrug en de Cabenterbrug;

³³ In: Laansma, 1993

³⁴ Maresch, 2005

³⁵ Maresch, 2005: 56

Figuur 4. Hotel Het Wapen van Athlone werd gevorderd voor de Nederlandse Krijgsmacht in 1939, maar mogelijk ook voor de Duitse aan het eind van de oorlog (cat. 331).

- de Praktische Apparaten Fabriek PAF op de Hoek Spankerseweg Enkweg in Dieren (cat. 45);
- de villa Sevenstern, Dieren (Maresch, 2005: 58);
- de villa Keijenheuvel nabij de Sluis in Dieren, was het hoofdkwartier van 2-II-35RI (Maresch, 2005:58 & 60);
- villa Bergelink, Dieren (Maresch, 2005: 60);
- hotel Concordia, Dieren t.b.v. Majoor Schilleman, commandant II-35RI (Langsma, 1993: 16);
- De Klok, Dieren (Maresch, 2005: 60);
- een luchtwachtpost op het dak van de sigarenfabriek van de Gebroeders Nas in Dieren (Langsma, 1993: 18);
- de Hof van Dieren (Langsma, 1993: 24) (cat. 83);
- de villa Klein Avegoor, Ellecom; was later het hoofdkwartier van 2-II-35RI (Maresch, 2005: 60; Langsma, 1993: 53);
- hotel Het Wapen van Athlone in de Steeg (Langsma, 1993: 16) (cat. 331) (figuur 4);
- gebouw Eltheto in de Steeg (Langsma, 1993: 20);
- 'Ons Huis' in Rheden; was vermoedelijk vorderingskantoor voor Nederlandse Leger en tevens gevorderd voor de compagnie 2-III-35RI (Maresch, 2005: 59; Langsma, 1993:16) (cat. 273);
- de bovenverdieping van Drogisterij 'De Vijzel' en Hotel Valkenburg in Dieren werden ingericht als militair tehuis (ter vermaeck van de militairen) (Langsma, 1993: 20); eenzelfde tehuis werd ingericht op de hoek van de Hoogeweg en de Hoofdstraat;
- boerderij van Kasteel Biljoen in Velp (Langsma, 1993: 16);
- huize Reuvenswaerd, Brummen (Langsma, 1993: 16);
- villa De Dennen, Brummen (Langsma, 1993: 16).

Figuur 5. De groene stip geeft de plek bij Doesburg aan waar Duitse troepen de IJssellinie doorbraken en zich over Rheden verspreidden. De blauwe stip en lijnen geven de plaats aan bij Velp en Westervoord van waaruit Britse en Canadese troepen in 1945 de gemeenten bevrijdden. De lijnen staan voor de bewegingsrichting. De rode lijn is de gemeentegrens.

Een overzicht van alle gevorderde panden in de periode 40-45 is te vinden in bijlage 5 (op cd-rom).

De Duitse inval

Zoals aangegeven was de IJssellinie niet erg 'diep' versterkt en daarmee erg kwetsbaar voor doorbraken (figuur 5). Dit bleek direct al op 10 mei 1940. De kazematten 64 en 65 in de Beimerwaard maakten het eerste vuurcontact met de Duitsers. Het hier aanwezige veldgeschut werd door Duitse artillerie uitgeschakeld en ook kazemat 69 kreeg een voltreffer. De Duitsers staken de IJssel over en trokken op richting de toenmalige Dierense Hank en de Lange Brug.³⁶ Daarna werd de IJssel-linie vanaf de flanken al snel opgerold en trokken de Nederlandse soldaten zich terug op de Greb-belinie. Er zijn aanwijzingen dat de Nederlanders hebben geprobeerd te voorkomen dat hun mate-riël in Duitse handen zou vallen door het te begraven, in de IJssel te werpen of door (reserve-) uniformen te verbranden. Van het laatste zijn in de jaren negentig sporen teruggevonden door amateurarcheologen.³⁷

³⁶ Maresch, 2005: 100-101

³⁷ Wolf, 1997

Schuilloopgraven

Tijdens de mobilisatie werden door de lokale overheid overal schuilloopgraven en kelders aangelegd waarin de bevolking zich bij een aanval zou kunnen verschuilen.³⁸ In het gazon voor de Gazellefabriek in Dieren werd door de gemeente een modelschuilplaats aangelegd en, zo meldde de gemeente in 1939, 'de bedoeling hiervan is dat men er het principe van zulk een kelder kan aanschouwen en er zelf een maakt in de eigen tuin'.

Schuilloopgraven waren overal in de gemeente te vinden. De lengte was '16 meter lang' volgens de Dierense Courant.³⁹ De schuilloopgraven lagen in groepen van zes op in ieder geval zestien plaatsen in de gemeente, in Dieren onder andere bij:

- de Druckerlaan;
- de Julianaschool;
- het Wilhelminaplein (cat. 11);
- de RK school;
- de driehoek vóór de ingang naar de algemene begraafplaats bij de van Limburg Stirumstraat (cat. 12);
- het eind van de Van Hogendorpstraat (cat. 13);
- het plantsoen van Avegoor (cat. 271);
- de woninggroep aan de Bentincklaan bij 't Rozenbosch;
- het RK Koloniehuis aan de Kolonieweg (cat. 272).

2.3.2 Bezetting

SS-Schule Avegoor

Het landgoed Avegoor in Ellecom is met zekerheid een van de meest tot de verbeelding sprekende en belangwekkende locaties met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog in Rheden (figuur 6). Deze beruchte plek had als opleidingscentrum een belangrijke functie voor de Nederlandse tak van de SS en de NSB als SS-Schule (later S.S.-Ausbildungslager) (cat. 266). Duitsers, maar vooral Nederlandse SS'ers werd hier opgeleid in het Arische denken en ondergingen daarnaast een zware fysieke training. Vrijwel alle kopstukken uit de NSB en Nederlandse SS – zoals Anton Mussert, Meinaud Rost van Tonningen, Henk Feldmeijer en SS-Gruppenführer Rauter – kwamen er over de vloer om inspecties te houden of lezingen te geven.⁴⁰ Er ging van Avegoor een enorme dreiging uit, die tot ver in de omgeving voelbaar was, niet in het minst door het sinds 1942 aanwezige werkkamp Palästina in de villa Irene, langs de Zutphensestraatweg (zie onder). Ellecommers waren regelmatig getuige hoe Joodse gevangenen hier op onmenselijke wijze werden behandeld. Als burger kon men Avegoor beter mijden: werd men betrapt op ongeoorloofde activiteiten, dan waren de gevolgen onvoorspelbaar. In Avegoor zijn op verschillende momenten burgers gevangen gezet, gemarteld en doorgestuurd naar concentratiekampen.

³⁸ Maresch, 2005

³⁹ zoals geciteerd in Maresch, 2005

⁴⁰ Taselaar, 2008; Van der Zee, 2008

Figuur 6. Het landgoed Avegoor in de Tweede Wereldoorlog. Op de achtergrond de imposante villa, op de voorgrond SS-troepen in opleiding. Bron: internet.

Chronologie

De hele chronologie van Avegoor in de oorlog is echter complexer dan de SS-Schule alleen. Omdat Avegoor voor de geschiedenis van de oorlog in Rheden een belangwekkende locatie is, kiezen we er hier voor deze chronologie vrij uitgebreid weer te geven. Dit overzicht is voor een groot deel vrij letterlijk geciteerd uit het overzichtsartikel over Avegoor van Hans Timmerman en John Striker uit 2010. Soms is dit aangevuld met andere bronnen; in dat geval wordt de bron vermeld.

Na de Duitse inval in mei 1940 bleef Avegoor eerst onder de naam 'Troelstra Oord' in gebruik als vakantieoord van de Nederlandse Bond van Personeel in Overheidsdienst. Met ingang van 27 september 1940 werd het gevorderd ten behoeve van de 'Duitsche Weermacht'. In het pand werden aan- en afvoertroepen van de 2e Werkstatt Kompanie SS-Division Nachschub Führer V.1 gehuisvest. Op 19 december werd het huis vrijgegeven, maar bijna tien dagen later, op 28 december opnieuw gevorderd voor de Stab I Flak-Regiment 33. Deze eenheid bediende onder andere een luchtafweerstelling in Dieren.

Vanaf 1 mei 1941 was het gebouw met omliggend terrein in gebruik als opleidingskamp van de Nederlandsche SS onder de naam SS-Schule Avegoor. De school, de enige in zijn soort in Nederland, was allereerst bedoeld als vormings- en trainingscentrum van mannen van de Nederlandsche SS. Voor de families van het militair personeel voor de SS-Schule werden diverse huizen in Ellecom gevorderd. Het ging onder andere om totaal twaalf panden aan de Laan van Avegoor,

de Binnenweg en de Pieperslaan en huizen als de villa's Hofstetten, Bergstein en Sonnevank. Daarnaast werd personeel van Avegoor ondergebracht in de villa Klein Avegoor, aan de overzijde van de Zutphensestraatweg. Op het terrein van Avegoor zelf werden twee legeringgebouwen, een schietbaan en vanaf september 1942 een exercitieplaats, een sportveld met sintelbaan en tribunes en een turn- en exercitiehuis aangelegd.

De aanleg van het sportterrein en het dempen van het moeras voor de bouw van de turn- en exercitiehuis werd door joodse mannen uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag uitgevoerd. Hiertoe werd het werkkamp Palästina opgericht in de villa Irene aan de Zutphensestraatweg in Ellecom (zie onder voor meer over kamp Palästina).

De schietbaan van het opleidingskamp lag in het bos ten noorden van de spoorlijn achter de begraafplaats.⁴¹ De restanten ervan zijn nog steeds zichtbaar.⁴² Bewoners van Ellecom mochten niet in het bos komen. Hier stonden munitiewagens en waren munitiekuilen gegraven. Hoewel deze bron het niet expliciet vermeld, is er mogelijk een relatie met het munitiedepot in de Onzalige Bossen: 'In de bosrand van Ellecom waren allemaal diepe kuilen gegraven, waar de Duitsers hun munitiewagens in hadden staan. Die konden ze er zo inrijden. Nu nog kun je de verharding met sintels van die paden zien'⁴³ (cat. 28).

Aan de Eikenlaan (vermoedelijk Eikenstraat) werden bij de boerderij van de familie van de Pol van 1940 tot 1941 twee grote zoeklichten geplaatst ter ondersteuning van de FLAK-batterijen.⁴⁴

In maart 1943, kreeg de SS-Schule de nieuwe naam SS-Ausbildungslager Avegoor. Er vonden bezoeken plaats van o.a. SS-Gruppenführer Rauter en later Reichsführer-SS Heinrich Himmler (1 februari 1944) met in zijn gezelschap onder andere dr. Arthur Seyss-Inquart, NSB-leider Anton Mussert en de chef van het SS-Hauptamt in Berlijn, SS-Obergruppenführer en General der Waffen-SS, dr. Gottlob Berger.

Een oude boom – een rode beuk – zou mogelijk gebruikt zijn om gevangenen aan op te hangen.⁴⁵

Tijdens de slag om Arnhem vertrok de SS-Schule naar Hoogeveen en in Avegoor werd daarna een Hauptverbandplatz van een militaire eenheid gevestigd om gewonden te verzorgen. Waarschijnlijk ging het hier om een hoofdverbandplaats van de 10. Frundsberg Division. Na de slag om Arnhem wordt de Hauptverbandplatz in Avegoor door het Luftlande Feldlazarett 6 ingericht als één van de hoofdverbandplaatsen van de 6. Fallschirmjägerdivision. Volgens een rapport van het verzet van 24 januari 1945 boden de 'Barrakken der Ned. S.S.' op Avegoor onderdak aan honderd parachutisten. Waarschijnlijk ging het om troepen van de 2. Fallschirmjägerdivision, die het 6. had afgelost. In de laatste week van maart 1945 werd de Hauptverbandplatz overgenomen door een eenheid

⁴¹ Palma, 2010.

⁴² Van der Wal & Vos, 2005: 14

⁴³ Maresch, 2005: 243

⁴⁴ Maresch, 2005: 247

⁴⁵ Van der Wal & Vos, 2005: 14

van de Wehrmacht. Mogelijk ging het hier om een verbandplaats van de 361 Volksgrenadier Division die in de regio was gestationeerd.

Kort na de bevrijding werden in Avegoor NSB'ers, Landwachters, etc. uit de gemeente Rheden geïnterneerd. Daarnaast deed Avegoor nog dienst als noodhospitaal voor gewonde Canadese militairen. Vanaf september 1946 tot 1 december 1948 functioneerde Avegoor in het kader van Operatie Black Tulip als grenskamp om onder meer in Nederland woonachtige Duitsers uit te zetten. Op 1 december 1948 werd het 'Kamp Avegoor' opgeheven.

Sporen in het terrein

Het is mogelijk dat al deze vormen van gebruik en aanwezige eenheden – naast de gebouwen zelf – sporen in het terrein en in de gebouwen hebben achtergelaten, zoals:

- sporen van de met dwangarbeider aangelegde sintelbaan, tribunes en oefenterreinen;
- afvaldumps of verbrandingsplaatsen, zowel uit de tijd van de SS-Schule als uit de tijd van het Kriegslazarett, of van opruiming direct na de oorlog;
- gebruikssporen die aanwezig zijn in nog bestaande bebouwing, zogeheten bouwbiografische sporen (deels al onderzocht, zie hieronder bij 'eerder onderzoek');
- meer specifiek hebben de ingekwartierde eenheden aan het einde van de oorlog vrijwel zeker ondersteunende eenheden bij zich gehad – veldkeukens, wapenwerkplaatsen etc. – die ergens op het terrein gesteld of ingegraven werden;
- in de oude bomen op het terrein bevinden zich mogelijk nog inscripties van militairen;
- de schietbaan ten westen van de Zutphensestraatweg weg is nog zichtbaar. Ook rond dit terrein kunnen nog sporen van gebruik zoals munitiekuilen, de kogelvanger of opstelplaatsen in het terrein aanwezig zijn.

Eerder onderzoek op Landgoed Avegoor

In 2011 deed de auteur van onderhavig deelrapport onderzoek naar het landgoed Avegoor.⁴⁶ Dit onderzoek bestond uit een bouwbiografisch onderzoek in de villa, het kazernesgebouw aan de Eikenstraat en een visuele inspectie van een deel van het terrein, inclusief de turnhal. Bouwbiografisch onderzoek is onderzoek specifiek gericht op gebruikssporen in de gebouwen zelf.

Het bouwbiografisch onderzoek in de villa Avegoor was op het moment van onderzoek niet volledig uit te voeren door het huidige gebruik van het gebouw als hotel. Feitelijk waren alleen één naorlogse kruipruimte en een onderhoudskanaal onder de vloer toegankelijk. In het bovengrondse deel is veel verbouwd, waardoor sporen uit de SS-tijd op dit moment niet zichtbaar zijn. De kruipruimte vraagt daarom om nader onderzoek op het moment dat deze door – bijvoorbeeld een verbouwing – wél toegankelijk is.

Van de twee kazernes ten zuiden van de villa is er nog één aanwezig (cat. 265) (figuur 7). Dit gebouw heeft na de oorlog dienst gedaan als huishoudschool en dient nu als religieus centrum. In enkele kamers, vooral de werkplaats, is mogelijk de originele Duitse verf en gordijnrails nog

⁴⁶ Wijnen, ongepubliceerd

Figuur 7. De enige (van twee) overgebleven Duitse kazernegebouwen op Avegoor. Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.

aanwezig op de muren, maar de huidige eigenaar – het missiehuis Rehobot – heeft in 2011 aangegeven die kamers te gaan herinrichten. Het pand is alleen globaal bouwbiografisch geïnspecteerd, omdat de eerste inspectie uitwees dat de kans op vondsten door talrijke verbouwingen gering is te noemen. Er zijn geen bouwbiografische vondsten gedaan; wel blijken veel originele architectonische kenmerken in de kazerne nog aanwezig, met name in de bijzonder fraaie hal met trappenhuis.

Ook de tuin van Avegoor is bekeken. Van de eens door dwangarbeiders gebouwde atletiekbaan met tribunes is niet veel aan het oppervlak meer te zien, maar deze is mogelijk nog als bodemspoor aanwezig. Deze voormalige atletiekbaan moet men niet verwarren met het huidig voetbalvelden aan de oostzijde van de villa. Deze laatste is van na de oorlog (persoonlijke mededeling beheerder). De Duitse sintelbaan lag langs de Zutphensestraatweg

Het meest bijzondere object op de locatie is echter de Duitse turnhal met rieten dak, de enige van zijn soort in Nederland, die nog altijd aanwezig is aan de Eikenstraat (cat. 264) (figuur 8). Het gebouw verkeert in zeer povere staat omdat er al decennia geen onderhoud aan wordt verricht. Zonder beschermende maatregelen zal het de tand des tijds niet doorstaan. Het gaat hier om een uniek gebouw.

De SS-Schule Avegoor met villa, tuin, kazerne aan de Eikenstraat en turnhal en schietbaan vormen een voor Nederland zeldzaam ensemble met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog.

Figuur 8. De SS-turnhal is een uniek gebouw. Het wordt op dit moment antikraak verhuurd en is in zeer slechte staat, doordat er geen onderhoud wordt gepleegd. Het regent er dan nu ook al enige jaren naar binnen, met grote gevolgen voor de constructie (cat. 264). Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.

Joods werkkamp Palästina in de villa Irene in Ellecom

In de eerste fase van de bezetting hebben de Duitsers her en der in het land werkkampen opgericht, waar Joodse gevangenen – meestal mannen – enige tijd dwangarbeid hebben verricht voor zij werden gedeporteerd naar vernietigingskampen en werkkampen in Duitsland. Voor zover bekend was er tijdens de oorlogsjaren één Joods werkkamp op het grondgebied van de huidige gemeente Rheden. Dit zogeheten kamp Palästina lag in Ellecom en was geassocieerd met de SS-Schule Avegoor (cat. 266). Het lag vlakbij aan de Zutphensestraatweg in het pand 'de villa Irene' en bestond slechts korte tijd (figuur 9). Op 3 september 1942 werden 139 joden uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag naar dit kamp gebracht. De omstandigheden waren zeer slecht. De website <http://www.joodsewerkkampen.nl> meldt hierover:

De mannen werden samengeperst op de zolder van de geblindeerde villa 'Irene' aan de Zutphensestraatweg nabij Ellecom. In een moordend tempo moest er worden gewerkt aan het grondwerk voor de aanleg van een sportveld en de bouw van een turnhal. In het park Avegoor was een smalspoor aangelegd naar het achterliggend moeras, dat moest worden afgegraven. De werkomstandigheden waren zwaar, vooral door de wreedheden van de Nederlandse SS-ers, die hier in opleiding waren. Voortdurend werden de dwangarbeiders met knuppels geslagen. Het eten was onvoldoende. 's Morgens kregen de mannen één sneetje brood. Zij die in de ogen van de bewakers niet voldoende werk verzet hadden, kregen soms dagenlang geen eten. Ondervoeding en uitputting was het gevolg. Na zes weken moesten 36 dwangarbeiders in een ziekenhuis worden

Figuur 9. De Villa Irene, voormalig Joods werkkamp Palästina. De gevangenen zaten opgesloten op zolder en hielden appel op het terrein naast de villa (cat. 266). Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.

opgenomen. Drie mannen zouden in het kamp of tijdens de werkzaamheden overlijden. Eind november 1942 waren de werkzaamheden afgerond en werden de dwangarbeiders doorgestuurd naar kamp Westerbork. Hier werden ze op bevel van kampcommandant Gemmeker in het ziekenhuis opgenomen.

Tegenwoordig is de villa Irene in gebruik als kantoorpand. Er is kans dat het gebouw nog bouwbiografische sporen bevat uit de oorlog, hoewel herinrichting deze mogelijk heeft verborgen onder nieuwe betimmeringen.⁴⁷

Distributiekantoren

In de oorlog gingen veel algemene producten zoals dat heette 'op de bon': ze waren alleen nog te verkrijgen met distributiebonnen, die per huishouden af te halen waren op distributiekantoren. Deze kantoren kunnen bouwbiografische sporen uit de oorlogsperiode bevatten en zijn daarom geïnterviewd. De volgende – historische – adressen zijn gevonden:⁴⁸

Voor Velp

- de Nijverheidsschool in de Schoolstraat;
- de tuinzaal van Hotel Naeff. In dit hotel was ook het Duitse Kriegsgericht gevestigd. Het werd in brand gestoken om te voorkomen dat de archieven in Geallieerde handen zouden vallen.

⁴⁷ Wijnen, ongepubliceerd

⁴⁸ Maresch, 2005: 72

Voor Rheden, De Steeg en Havikkerwaard, Ellecom, Dieren, Laag-Soeren, Spankeren en Fraterswaard

Bij de scholen is het niet zeker of aan een gebouw in het dorp zelf wordt gerefereerd of aan steeds dezelfde openbare school in bijvoorbeeld Dieren):

- het gemeentehuis van De Steeg;
- 'Ons Huis' te Rheden (cat. 273);
- de Nijverheidsschool te Dieren;
- de Openbare School te Laag-Soeren;
- de voormalige Openbare school te Ellecom;
- de steenfabriek Bingerden, Havikkerwaard.

Hoewel *vermeldingen* van deze panden goed vindbaar waren, is het terugvinden van de *locaties* zelf (o.a. het terugvinden van de juiste kadastragevens) een onderzoek op zich. Daarom is op dit moment alleen 'Ons Huis' in Rheden aangegeven op de kaartbijlage 2 en is vervolgonderzoek voor de andere panden vereist.

Duits munitiedepot, standplaatsen voor tanks in Dieren

In Dieren was een groot munitiedepot aanwezig.⁴⁹ Dit lag in de Onzalige Bossen ten westen van het dorp. Het was met prikkeldraad afgezet en werd bewaakt met mitrailleursnesten (cat. 277). Tussen dit depot en de Harderwijkerweg lag een standplaats voor '15 kleine Duitse Tanks' (cat. 278). Mogelijk had deze standplaats een relatie met de aanwezigheid van het II SS-Panzerkorps.

Figuur 10. De grote geaccidenteerdheid van de lanen in de Onzalige Bossen maakt ze vermoedelijk ongeschikt voor munitieopslag. Het vraagt nader onderzoek waar in het gebied dit depot zich daadwerkelijk bevond.

⁴⁹ Palma, 2005: 16

Het munitiedepot in de Onzalige Bossen is onderworpen aan een visuele inspectie. Daarbij is over de paden een traject gevolgd over de gehele lengte van de Koningslaan en een deel van de beukenlaan die aan de noordkant rondom het hart van het bos loopt, van Koningslaan oost tot Koningslaan west. Deze lanen zijn goed zichtbaar op luchtfoto's. Hierbij viel in het bijzonder de geaccidenteerdheid van het terrein op (figuur 10). In de OCE-rapportage wordt het hart van het bos, rond de Koningslaan en omgeven door beukenlanen, aangewezen als het munitiedepot.⁵⁰ De veldinspectie wijst er echter op dat in ieder geval de geïnspecteerde lanen te geaccidenteerd zijn om met vrachtwagens met munitie te betreden. Ook zijn in het gebied geen sporen gevonden van munitieopslag, zoals sleuven of resten van lichte bebouwing.

Niet alle lanen in het gebied zijn geïnspecteerd; aan de zuidkant is niet gekeken en ook niet in alle dalen die dwars door het gebied lopen. De inspectie sluit de aanwezigheid van het depot zeker niet uit, maar de conclusie is wel dat de voor de hand liggende gedachte dat de depots zich bevonden langs de grote lanen in het gebied vermoedelijk niet opgaat. Verder historisch (bronnen)onderzoek is dus vereist om te bepalen waar de depots zich daadwerkelijk bevonden in het terrein.

Tot slot moet gezegd dat een kaart van de groep Albrecht⁵¹ het depot een ruimere begrenzing geeft dan de OCE-rapportage.⁵²

Het II SS-Panzerkorps, Kriegslazarett en begraafplaatsen

Begin september werden onderdelen van het II SS Panzerkorps gelegerd op de Veluwe om bij te komen van de veldslagen in Normandië en te wachten op versterking van manschappen en materieel. Onderdeel van dit korps was de 9. SS-Panzerdivision 'Hohenstaufen', die onder andere in de gemeente Rheden werd gehuisvest. Deze Division zou enkele weken later een beslissende rol spelen in de slag om Arnhem, waarbij de 1e Britse airborne divisie werd gedecimeerd.

Sporen van de 9. SS-Panzerdivision en haar zustereenheid, het 10. SS-Panzerdivision 'Frunderberg', zijn op veel plaatsen in de gemeente Rheden te verwachten, al is nog slecht bekend waar de troepen zich exact bevonden. Hier is namelijk nog maar weinig onderzoek naar verricht. Het onderzoek van Palma geeft enkele tankopstelplaatsen aan in de luchtfotostudies, die mogelijk te associëren zijn met de aanwezigheid van het Panzerkorps.⁵³

Een belangrijke uitzondering op het onderzoek van Palma vormt het werk van Hans Timmerman. In het artikel over Avegoor⁵⁴ geeft hij aan dat onderdelen van de 9. SS-Panzerdivision onder andere werden gelegerd in respectievelijk:

- Velp: SS-Sanitäts Abteilung 9;
- Rheden: SS-Panzer Grenadier Regiment 20;

⁵⁰ Palma, 2010

⁵¹ Maresch, 2005

⁵² Palma, 2010

⁵³ Palma, 2010

⁵⁴ Timmerman & Striker, 2010

- Dieren: SS-Panzer Artillerie Regiment 9 en SS-Flak Abteilung 9;
- Laag-Soeren: SS-Panzer Pionier Abteilung 9.

In zijn lezing 'De gewonde en gesneuvelde Duitse militairen van de slag om Arnhem' (2011) duidt Timmerman verschillende locaties, die in verband te brengen zijn met deze en andere eenheden die vochten in de strijd om Arnhem tot aan de bevrijding. Hij doet dat onder andere door via 'archiefmateriaal betreffende gesneuvelde militairen' op zoek te gaan naar de locatie van de Duitse veldhospitalen die hoorden bij deze SS-eenheden. Hiernaar verricht hij al decennia degelijk onderzoek, waarbij hij archiefwerk combineert met veldonderzoek.

Een aanleiding om te kijken naar juist die veldhospitalen is dat het systeem van Duitse Lazarette zeer goed georganiseerd was en een duidelijke hiërarchie had. Ze bevonden zich – per hiërarchische laag – altijd op een vaste afstand van de eenheden waartoe ze behoorden en zijn daarmee een indicator voor de aanwezigheid van de troepen. Daarnaast zijn de hospitalen op zichzelf bouwbiografisch en archeologisch interessante locaties, omdat er vrijwel zeker altijd sporen zijn achtergebleven in het terrein en/of in het gebouw. Onderzoek van Timmerman (lezing 2011) en van Timmerman en Markus (ongepubliceerd) wijst uit dat er bijvoorbeeld vaak afvalkuilen en (tijdelijke) begraafplaatsen waren in de buurt van deze Lazarette, die we hier rekenen bij de archeologische verwachting.

Hieronder een opsomming van de plaatsen die Timmerman benoemd in zijn lezing voor de Historische Kring Rheden-Rozendaal in 2011.

Hauptverbandplatz Hotel Beekhuizen, Velp (cat. 307)

Hotel Beekhuizen in Velp werd in 1944 betrokken door SS-Sanitäts Abteilung 9, behorende bij de 9. SS-panzerdivision. Dientengevolge richtte de SS in het hotel van 7 tot 24 september een 'Hauptverbandplatz' in. Een tijdelijke begraafplaats voor hen die het niet haalden, werd vlakbij het hotel ingericht in een plantsoen. Tijdens de slag om Arnhem komt deze verbandplaats te dicht bij het front te liggen en wordt verplaatst naar Laag-Soeren. Bij de Verbandplatz is na de oorlog één veldgraf geregistreerd en geruimd.

SS-Lazarett, Laag-Soeren (cat. 304)

In juli 1942 werd het Badhuis te Laag-Soeren gevorderd als SS-Erholungsheim, een plek waar fronttroepen konden herstellen van de strijd (figuur 11). In 1943 gaat de bestemming over in SS-Sanitäts Abteilung. Dan, in september 1944, wordt de 9. SS-panzerdivision gelegerd in de regio en krijgt het badhuis de functie van SS-Lazarett van de SS-Sanitäts Abteilung 9, het enige SS-Lazarett in Nederland.

Het terrein werd voorzien van een begraafplaats en een afvalkuil. Deze afvalkuil is op luchtfoto's te zien. Enkele decennia geleden kwamen bij graafwerk in deze kuil vele materiële overblijfselen tevoorschijn die te maken hadden met het voormalige Lazarett, waaronder persoonlijke uitrustingsstukken, kleding, medisch gereedschap en afval. In het gebouw zelf werd door Timmer-

Figuur 11. Het badhuis Laag Soeren op een oude ansicht.

man en Markus bouwbiografisch onderzoek uitgevoerd en hierbij doken enige bijzondere stukken op, waaronder een persoonlijke brief van een militair aan zijn familie, wel geschreven, maar nooit verzonden.

De begraafplaats die bij het Lazarett hoorde en vlakbij het gebouw lag, is na de oorlog geruimd, maar onderzoek van RAAP wijst uit dat dit soort ruiming net na de oorlog zelden zeer zorgvuldig gebeurden.⁵⁵ Er kunnen nog menselijke resten en persoonlijke bezittingen aanwezig zijn in de graven. Het strekt tot de aanbeveling voormalige begraafplaatsen met omzichtigheid te benaderen als werkzaamheden op die locatie plaatsvinden. In het kader van de KNA kan men ze daarom zien als archeologische vindplaatsen, maar ze vallen ook onder de conventie van Genève en de wet op de lijkbezorging.

Hauptverbandplatz Avegoor (cat. 264)

Na het vertrek van het SS-Ausbildungslager werd de lege plaats in Avegoor ingenomen door de Hauptverbandplatz van de 10. Panzerdivision 'Fruntsberg'. Deze verbleef hier van 2 oktober 1944 tot medio november. Op het dak van de villa en op de grasvelden werden rode kruizen geschilderd om bombardementen op het landgoed te voorkomen. (Voor meer over Avegoor zie elders in deze rapportage)

Verbandplatz Parkhotel Velp (cat. 309)

Op de kruising Heemskerkweg en Zutphensestraatweg in Velp was in het Park Hotel een Verbandplatz (cat. 309). Aan de overzijde van de weg lag een begraafplaats voor gesneuvelden waar na de oorlog zo'n honderd Duitsers en Britten begraven lagen. Iets verder naar het oosten, op de hoek met de Beekhuizenseweg, lag nog een begraafplaats met aan het eind van de oorlog in totaal zo'n 21 graven (cat. 310). De begraafplaatsen zijn na de oorlog geruimd. Er zijn aanwijzingen uit ander

⁵⁵ Schute & Wijnen, ongepubliceerd

onderzoek dat dit vaak niet zorgvuldig gebeurd is. Mogelijk zijn er dus nog resten van lichamen en persoonlijke bezittingen aanwezig in de voormalige graven.⁵⁶

Generalkommando II SS-Panzerkorps (cat. 311)

Naast de Sanitäts Abteilungen streek uiteraard ook de staf van de II SS-Panzerkorps neer in de regio. Timmerman gaf in zijn lezing aan dat het Generalkommando van de II SS-Panzerkorps zijn intrek nam in landgoed Beekhul. De commandant van dit corps was de SS-Obergruppenführer Wilhelm Bittrich, zeer bekend van de meest bekende publicatie over de slag om Arnhem en de gelijknamige film *A Bridge too Far*, waarin gesuggereerd wordt dat Bittrich de parachutistenlandingen bij Wolfhezen en Heelsum in zijn arrogantie toeschrijft aan zijn eigen aanwezigheid aldaar. Het gebouw van het hoofdkwartier heeft een verwachting voor de aanwezigheid van bouwbiografische sporen van het verblijf van het Generalkommando. Ook in de tuin van de villa kunnen sporen zijn achtergebleven.

Panden en percelen in Duitse vordering

De bezetter vorderde in de gemeente een groot aantal panden voor diverse doeleinden. Deze panden hebben een bouwbiografische verwachting op materiële neerslag van deze vordering en zijn daarom geïnventariseerd. Zeker tegen het einde van de oorlog werden in Rheden vrijwel alle schoolgebouwen gevorderd voor inkwartiering van soldaten.⁵⁷ Hieronder volgens de meer specifieke vermeldingen van vorderingen in de bronnen.

Duitse vorderingen Laag-Soeren

- Kriegslazarett in het Badhuis Laag-Soeren, eerst als SS-Erlohuungsheim, vanaf september 1944 als 10. SS-Sanitäts Abteilung. (cat. 304);
- hotel De Kroon, hotel de Nieuwe Kroon, hotel Wegman, stationskoffiehuis, hotel Horsting en hotel Laag-Soeren (Maresch, 2005: 240).

Duitse vorderingen Spankeren

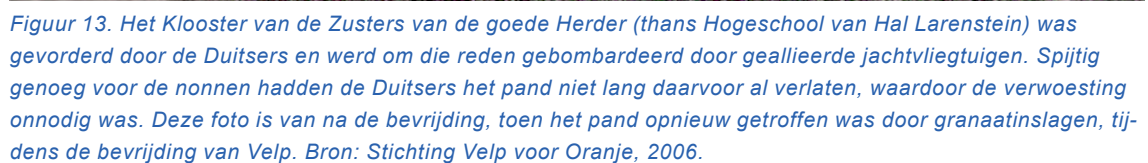
- Huize de Bockhorst.

Duitse vorderingen Dieren

- De Stenfert's Heide, thans Vogelplantsoen, werd vanaf 1940 gevorderd voor een zware FLAK Batterij (Maresch, 2005) (cat. 279);
- Acaciahof te Dieren was de Ortzkommandantur (Maresch 2005: 235; cat. 302);
- Huize IJsselstein Spankeren was bureau voor de Feldwirtschaftskommando 10 en later van de Organisation Todt (Maresch 2005: 235);
- 'Het Hof' te Dieren was munitieopslag en kantoor van de Sicherheitsdienst (SD) (cat. 297);
- huis van Toon Vallen aan de Tegelenlaan;
- de Rinaldo;
- Johanneshof;
- hotel Hofzicht;

⁵⁶ Schute & Wijnen, ongepubliceerd

⁵⁷ Maresch, 2005

- Hogestraat 1, Huize Sevenstern;
- de houtloodsen van Groeneboom;
- garagebedrijf aan de Hogestraat;
- Centrale Bakkerij Molenweg (Maresch, 2005: 240);
- de Brandweerkazerne aan de Prinsenstraat (Maresch, 2005: 233);
- tussen de Beimerwaar en Havikerwaard werd 40.000 m² land gevorderd en bij Dieren werd een groot bosperceel gevorderd (Maresch, 2005:243).

Duitse vorderingen Ellecom

- ten behoeve van de SS-Schule Ellecom de huizen Laan van Avegoor 6, 7, 8, 10, 11, 12, 15 en 19, Binnenweg 40, 45 en 52, Pieperslaan 3 (Maresch, 2005: 239) en de villa's Klein Avegoor, Irene en Klein Bergstein (Maresch, 2005: 240) (figuur 12);
- Zutphense Straatweg 68 en 70 in Ellecom (Maresch, 2005: 240) (cat. 333, 334);
- Huize Teunissen in de Laan van Athlone, Ellecom (Maresch, 2005: 240). In dezelfde Laan woonde ook ergens de Kommandant van Avegoor;
- de villa Bergstein (bestaat nu niet meer) (diverse bronnen, o.a. (van der Wal & Vos, 2005: 33);
- Huize Sonnevank (van der Wal & Vos, 2005: 21);
- hotel Brinkhorst, Hotel Ellinchem, Pension Katanjeoord in Ellecom (Maresch, 2005: 240);
- de staf van het 6. Fallschirmjäger Division nam in 1944 zijn intrek in Hofstette, Ellecom en ander officieren namen hun intrek in het huis van Kölling (Maresch, 2005: 332).

Duitse vorderingen Velp

- klooster 'Zusters van de Goede Herder' Larenstein, Velp (Timmerman, lezing 2011) (cat. 49) (figuur 13);
- het parkhotel in Velp, op de kruising Heemskerkweg en Zutphensestraatweg als Verbandplatz (Timmerman, lezing 2011) (cat. 309);
- hotel Beekhuizen was een Hauptverbandplatz, daarnaast lag een tijdelijke begraafplaats (Timmerman, lezing 2011) (cat. 307, 312);
- hotel Naeff in Velp (Maresch, 2005);
- voormalige Duitse gevangenis De Heuvel in Velp (Stichting Velp voor Oranje, 2006);
- een kantoor van de Gestapo zat 'op de Kleiberg' (Bouw, 1989).

Aanwijzingen voor bouwbiografische sporen

- Mariakerk, Hogestraat te Dieren bevat een inscriptie in de klokkentoren naar aanleiding van het stelen van de klokken door de Bezetter (cat. 300).⁵⁸

Hoewel de vermelding van deze panden als gevorderd is teruggevonden, bleek het bepalen van de exacte locatie ervan een onderzoek op zichzelf te zijn. Daarom zijn nog niet alle panden aangegeven in de kaartbijlage 2. Een overzicht van alle gevorderde panden in de periode 40-45 is te vinden in bijlage 5 (op cd-rom).

⁵⁸ Maresch, 2005: 171

SGLO crash nr.	cat. nr.	type toestel	datum	eerste vlieger en eenheid	locatie
T0260	-	Ju 52	10-5-40	Uffz. H. Breitscheidel – Stab IV/KGrzbV 1	Steeg
T0355	-	Ju 88	10-5-40	KG30	Velp – niet gespecificeerd
T1971	288	Lancaster I	3-1-43	D.H.S. Lonsdale – 9 Sqdn	Velp, Overhagense Weide, bij Biljoen
T3772	-	Lancaster I	13-6-44	F/O A.C. Elliott – 90 Sqdn	Eerbeek (Soerense Zand)
T3999	261	Mustang	10-9-44	P/O J.N. Thorne – 122 Sqdn	Velp (Kerkallee 56-58) (O Arnhem)
T4041	262	Mosquito VI	17-9-44	R.A.R.M. Woodhouse van het 107 Sqdn	Rheden (bij veerpontovergang IJssel)
T4078	-	P-38	17-9-45	2nd Lt. G. O' Donnell	De Steeg
T4846	275	Spitfire XVI	25-9-44	P/O I.D. McLeod – 66 Sqdn	Hoofdstraat, De Steeg Rheden.
T5133	-	Spitfire IX	20-1-45	F/O. W.J. Walken – 412 Sqdn	Velp (buurt van) (Gld.)
T5135	-	Spitfire IX	20-1-45	F/Lt B.E. MacPherson – 412 Sqdn	Velp (buurt van) (Gld.)
T5235	-	Tempest V	10-2-45	F/Lt. J. Woolfries – 274 Sqdn	Eerbeek-Laa Soeren (gem. Brummen)
T5396	287	B-17	18-3-45	2nd Lt. DS. Mohr – 379BG/ 524BS	Spankeren (gem. Rheden-Gld.)
T5476	263	Spitfire XVI	1-4-45	P/O J.A. Brydson – 66 Sqdn	Velp-Rheden (bij landgoed 'Biljoen')

Tabel 9. Crashes van vliegtuigen in de Tweede Wereldoorlog in Rheden zoals vermeld in het SGLO verliesregister. Zoektermen 'Laag Soeren, Rheden, Reden, Reeden, Dieren, Velp, Steeg, Spankeren, Ellecom en Ellekom'

2.3.3 De luchtoorlog

Vliegtuigcrashes

Er hebben volgens het SGLO-verliesregister dertien vliegtuigcrashes plaatsgevonden in de gemeente Rheden (tabel 9).

Een andere bron voor onderzoek naar vliegtuigcrashes is het vooronderzoek naar de aanwezigheid van conventionele explosieven (OCE).⁵⁹ In de kaartbijlagen in dit onderzoek worden de crashlocaties van veel toestellen beter gepreciseerd dan in het Verliesregister. Ook zijn op deze kaarten de crashes van V1 wapens opgenomen. De rapportage maakt melding van een aantal crashes van V1 wapens in de gemeente (tabel 10).

Geallieerde aanvallen op gronddoelen

In Palma (2005) werden twee aanwijzingen gevonden voor geallieerde luchtaanvallen op Duitse doelen:

- Op 15 augustus 1944 werd een goederentrein door twee jachtvliegtuigen beschoten ter hoogte van de Enkweg in Dieren. De trein werd geraakt, tevens vlogen enkele schuurtjes aan de Enkweg en Parallelweg in brand;
- Op 27 september 1944 werden er twee Duitse wagens bij De Sluis op de Rijksweg stukgeschooten door een jachtvliegtuig.

Luchtafweergeschut (FLAK)

In de gemeente heeft op diverse plaatsen Duits luchtafweergeschut gestaan, ook wel FLAK genoemd. FLAK staat voor *Flugzeug Abwehr Kanone*.

⁵⁹ Palma, 2010

catalogus	datum	locatie
289	02-02-1945	Velp, tussen Biljoen en Nederhagen, naast de spoorlijn
240	onbekend	Posbank
241	23-02-1945	Rheden
242	23-02-1945	Ellecom op Huize 'Bergstein'
243	04-03-1945	Velp
	10-12-1944	het Hof in Dieren
294	27-3-1945	Oranjestraat in Velp; er kwamen deze dag nog acht in de omgeving van Velp neer (figuur 14)
-	11-2-1945	Velpse Broek
-	24-2-1945	Op den Durk onderaan de Schoolstraat
-	10 of 14-3-1945	Vakantiekolonie, De Geitenberg in het bos richting Soeren
-	16-3-1945	Laag-Soeren en onder Worth-Rheden

Tabel 10. Crashlocaties van V1 Vliegende Bommen in Rheden. Niet alle crashes zijn ingetekend op kaart (Bron: Palma 2010).

Figuur 14. De V1 die op 27 maart 1945 neerkomt in de Oranjestraat in Velp richt grote schade aan. Bron: Stichting Velp voor Oranje, 2006.

Ten oosten van de hierboven genoemde standplaatsen voor tanks in het huidige Vogelplantsoen, lag een zware FLAK-stelling (cat. 279). Deze was bezet met Franse kanonnen van het type M38(f) 75 mm Schneider.⁶⁰ Een zware batterij FLAK heeft altijd lichte batterijen om zich heen voor de nabijheidbescherming van het geschut. Een van deze lichte batterijen stond vermoedelijk tussen de Gazellefabriek en het station in Dieren en op het Rozendaalse veld.⁶¹ Hier ging het vermoedelijk om enkele op de Fransen buitgemaakte 2,5 cm Hotchkiss-kanonnen.

⁶⁰ Palma, 2010

⁶¹ Mededeling Hans Timmerman

Een ander FLAK-batterij stond vermoedelijk tussen de Dorpsstraat en het Spoorwegtalud in Spankeren, maar de exacte locatie is nog niet gevonden (en dus niet verder geïnterpreteerd).⁶²

Er is discussie over de reden van aanwezigheid van een zware batterij in deze regio. Volgens gebiedsdeskundige Hans Timmerman moet men zich bij de aanwezigheid van een FLAK-stelling altijd de vraag stellen 'wat deze stelling dan zou moeten verdedigen'. Er zijn vermoedens dat de nabijheid van het radiopeilstation Teerose de aanleiding hiervoor is (zie onder).

In de Beimerwaard stonden zoeklichten, welke in eerste instantie aan de Eikenstraat in Ellecom stonden.⁶³

Radiopeilstation Teerose II

Naast Avegoor heeft de gemeente Rheden nog een tweede buitengewoon Duits militair complex op haar grondgebied: het radiopeilstation Teerose II (cat. 298).⁶⁴ Deze radarstelling lag op de rand van het Rozendaalse Zand, was een technische noviteit en een belangrijke schakel voor de Duitse Nachtjagd (zie hieronder). De stelling was zó belangrijk dat vermoed wordt dat de zware FLAK-batterij in Dieren enkel ter bescherming van Teerose daar was geplaatst.⁶⁵

Historie en functie van Teerose

Al vanaf 1940 beginnen de Duitsers met de bouw van Vliegveld Deelen in Ede en Arnhem. Dit vliegveld zou de thuisbasis worden voor het Nachtjagdgeschwader 1, oftewel jachtvliegtuigen eenheden die met behulp van radar 's nachts vijandelijk toestellen konden opsporen en uitschakelen. Om deze Nachtjagd te laten functioneren was een systeem van radiopeilstations en informatieverwerking- en distributie noodzakelijk om te bepalen waar de eigen en vijandelijke toestellen zich bevonden en om deze informatie door te geven aan de piloten in de lucht. De centrale bevelvoering van dit systeem werd gevestigd aan de Koningsweg te Arnhem, in de zogeheten Diogenesbunker. Deze bunker werkte als verbindingcentrum voor alle vliegvelden en grondstations, de zogenaamde jachtleiding, of Jägerleitung, in Duits bezet gebied in Nederland, België en het Ruhrgebied en had een direct verbinding met het hoofdkwartier van de Luftwaffe in Berlijn.

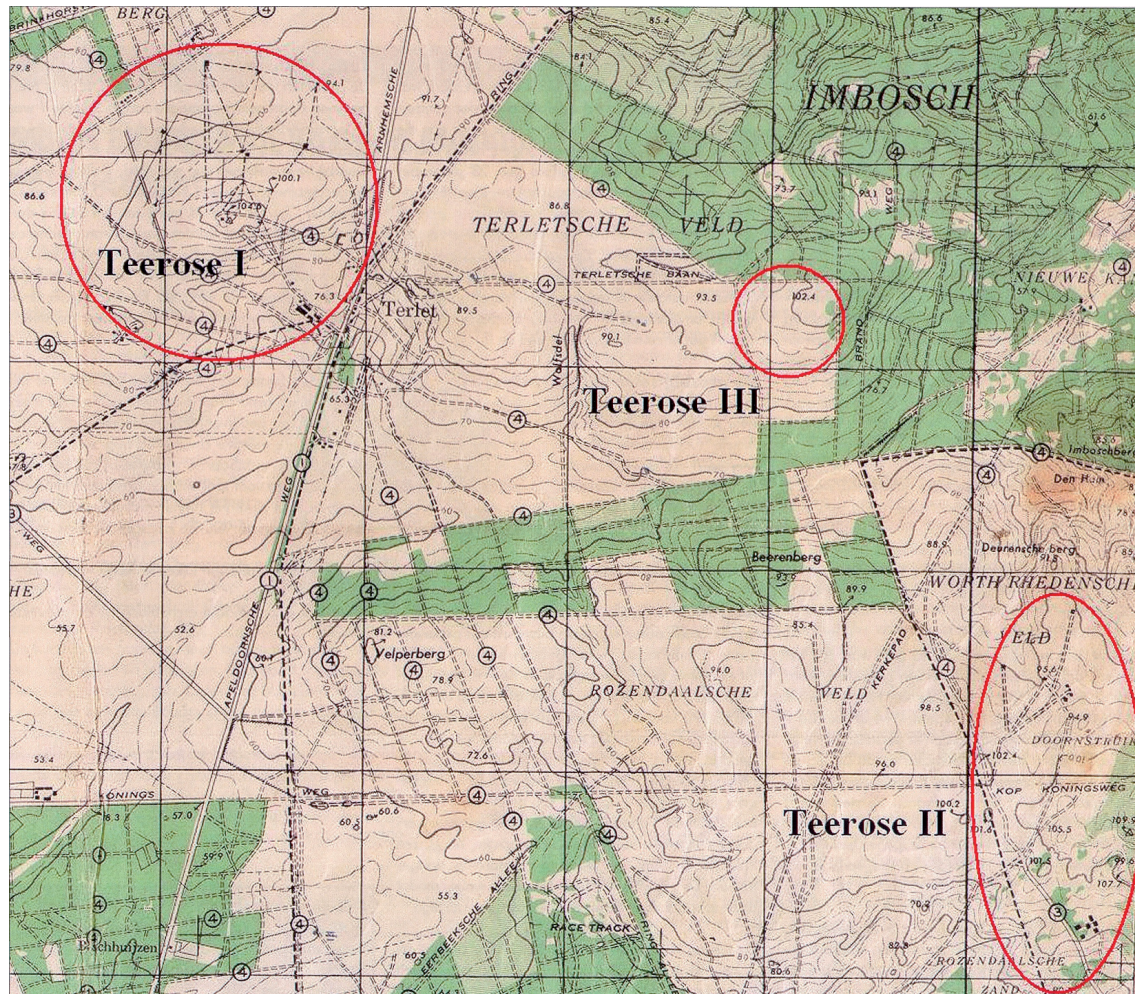
Nadat de capaciteit van het eerder aangelegde Teerose III complex Rozendaal onvoldoende was gebleken, begon men in 1942 en 1943 met de aanleg van Teerose I en II, waarvan de laatste op Rhedens grondgebied (figuur 15). Teerose II was een zogeheten Y-Stellung, een Jägerleitung die gebruik maakte van vijf radartorens, de zogeheten Y-peilers, waarmee de positie van vliegtuigen gemeten kon worden. Deze werd dan doorgegeven aan de Jägerleitungoffizieren in de Diogenesbunker. Op de stelling waren zeker 150 mannen en vrouwen werkzaam die gelegerd waren in nabijgelegen barakken.

⁶² Maresch, 2005: 243

⁶³ Palma, 2005

⁶⁴ Timmerman & Kok, 2008

⁶⁵ Mededeling Hans Timmerman, 2011

Figuur 15. Een kaart van de Teerose I, II en III stellingen in Rosendaal en Rheden. Bron: Timmerman & Kok, 2008.

Vanaf – vermoedelijk – 1944 gaat Teerose II ook gebruik maken van de voor die tijd zeer moderne Freya-radarapparaten, waarmee de stelling naast de centrale leiding vanuit de Diogenes- bunker ook zelf Jägerleitungs-taken kon verrichten. In welke mate dit systeem nog in bedrijf is geweest is onduidelijk, wel zijn bij onderzoek in de stellingen op de heide sporen van dit Freya-systeem teruggevonden, die bewijzen dat het ook echt aanwezig moet zijn geweest.⁶⁶

Veldinspectie, overblijfselen van de stellingen

Voor onderhavig onderzoek is de Teerose II stelling onderworpen aan een veldinspectie in oktober 2011. Opvallend is dat het gebied een zeer onverstoord karakter heeft, in die zin dat het gelegen is midden in een beschermd natuurgebied. Een deel van de stelling ligt in het bos ten zuiden van de Rhederheide en een ander deel ligt in de heide zelf. In het bos zijn tijdens de inspectie twee van de fundamenteën voor de Y-peilers aangetroffen. Een ervan ligt kort langs het pad en is opgesierd met een monument dat eraan herinnert dat dit het hoogste punt in de gemeente is en tegelijk een vingerwijzing naar de verschrikkingen van de oorlog bevat (figuur 16). Het tweede gevonden fun-

⁶⁶ Timmerman & Kok, 2008

Figuur 16. Een van de fundamenten voor een van de Y-peilers in de bosrand. Op de voorgrond het monument met de tekst 'Lager kan een mens niet zakken'. Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.

Figuur 17. De omgeving van de Teerose II stelling op de heide. Vlakbij deze plek liggen resten van gebouwen en enkele schuttersputten.

dament ligt meer verscholen in het bos. Op een plaats waar volgens de Britse stafkaart barakken of gebouwen hebben gestaan zijn enkele losse bakstenen en wat dakpannen teruggevonden tijdens de inspectie.

Ook op de heide is gezocht naar resten (figuur 17). Ondanks aanwijzingen van Hans Timmerman en de melding in zijn artikel bleek het zeer lastig deze op te sporen in het uitgestrekte en onoverzichtelijke terrein. Wel werd, na een misstap en daaropvolgende koprol, per toeval een in het hoge gras verborgen schuttersput teruggevonden in de buurt van de gebouwen. Dat de resten lastig te vinden zijn, zou men – in het kader van de archeologische verwachting – zowel als een voor- en een nadeel kunnen beschouwen. Zoals ook Timmerman en Kok aangeven, zijn namelijk nog aanzienlijke sporen van de stelling Teerose II te verwachten in het terrein, maar deze zijn op het oog dus lastig vindbaar en grotendeels onbekend, wat een men als een nadeel kan zien.⁶⁷ Het voordeel daarvan is dat de stelling mogelijk meer gespaard is gebleven voor amateuristisch zoek- en graafwerk van detectorzoekers dan andere, meer in het landschap zichtbare, militaire objecten.

Sporen van graafoctiviteiten door amateurzoekers zijn bij de veldinspectie niet aangetroffen. De mogelijke gaafheid van het complex maakt dit gebied, in combinatie met de uniciteit van de Teerose-stellingen voor Nederland, een bijzondere archeologische locatie.

2.3.4 Verzet

De belangrijkste bron van locaties die in verband gebracht kunnen worden met het verzet in Rheden is de scriptie van Jan Bouw uit 1989, 'Het verzet in de Gemeente Rheden'. Dit is aangevuld met enige locaties als genoemd in Maresch (2005). Hieronder worden verschillende locaties per woonkern gegeven.

Verzet in de Steeg

In de gemeente Rheden was het actieve verzet het grootst in De Steeg, waar veel onderduikers zaten. Er liepen een of meerdere vlucht- en smokkelroutes route vanaf de Duitse grens naar Nederland via de gemeente. In de scriptie van Jan Bouw uit 1989 komen verschillende locaties naar voren in De Steeg die in verband gebracht worden met activiteiten van het verzet. Omdat het vaak gaat om beschrijvingen aan de hand van familienamen (en geen adressen) zijn de locaties grotendeels nog niet op de verwachtingskaart ingetekend.

- Het huis van Kolenhandelaar Boezewinkel had onderduikers (Bouw, 1989).
- De gereformeerde kerk had 12 onderduikers (Bouw, 1989).
- De boerderij van Roelof Hartgers was een doortochtsoord voor Joden en andere onderduikers (Bouw, 1989).
- De familie van Bussel huisde onderduikers maar verborg ook op de Duitsers buitgemaakte wapens achter plankieren in de woning (Bouw, 1989: 17). De familie was actief betrokken in het gewapend verzet.
- In de woning van Jacob van Ginhoven zaten onderduikers (Bouw, 1989).

⁶⁷ Timmerman & Kok, 2008

- In de boerderij van de familie Dikker worden in 1944 en 1945 wapens opgeslagen (Bouw, 1989).
- In het bos bij Landgoed Middachten was een onderduikershol. Dit hol is in 2007 teruggevonden en toen door amateurarcheologen onderzocht (Beuving, 2007) (cat. 330).

Verzet in de dorpen Dieren, Laag-Soeren en Spankeren

- In de Gazellefabriek in Dieren werden verzetsactiviteiten ontplooid. De boekhouder van de fabriek was tevens de kassier voor de 'Landelijk Organisatie voor Hulp aan Onderduikers' (Bouw, 1989) (cat. 301).
- In drukkerij Mercurius werden verzetsactiviteiten ontplooid (Bouw, 1989: 20).
- De landelijke knokploeg (LKP) maakte regelmatig gebruik van vakantiehuisjescomplex 'Coldenhoven', tegenwoordig Camping 'De Jutberg'. Hier had de LKP enkele holen gegraven voor de opslag van wapens en munitie. (Bouw, 1989: 20) (cat. 306).
- Op de Hindeberg (locatie onbekend) was ook zo'n munitieopslag van de LKP.
- In 'Stoeterij Voerman' was een tijd lang een verbindingsman van de Engelse geheime dienst actief (Bouw, 1989: 21).
- Op de zolder van de Lederwarenfabriek zat directeur M.J. van der Kloot-Meyburg Duitse troepenbewegingen te noteren (Bouw, 1989).
- Op het Schaddeveld in Laag-Soeren was een onderduikershol.
- In de Imbosch was een schuilhut van het verzet (Maresch, 2005: 322).

Verzet in het dorp Rheden

- De 'Groep Albrecht' had een uitvalsbasis aan de Arnhemseweg, in het huisje vlak naast de ingang van de Valkenberg (Bouw, 1989: 25).
- De arts dr. Beumer was zeer actief in het verzet.
- Bij caféhouder Bandel en de familie Peppelman leverde dr. Beumer regelmatig onderduikers af.
- Een ontsnappingsroute voor geallieerde piloten – de Riverline – liep door Rheden, maar locaties worden helaas niet gespecificeerd.

Verzet in Velp

- De Middenstandsdrukkerij in de Oranjestraat drukte 'Ausweise' voor de bezetter en drukte deze soms achterover.
- De familie Brink bood onderdak aan de voortvluchtige Geert Lubberhuizen, de latere uitgever van De Bezige Bij. Dit huis bood ook onderdak aan vele Joden die dan later weer naar elders betrokken.
- Op de boerderij van Paul Roelofsen aan de Graaf Ottostraat lagen wapens verstopt.
- Dr. Oostenbrink was een belangrijk spil in het verzet in Velp. Daarnaast was Pastoor Schaars een andere belangrijke schakel in het verzet Velp, o.a. in de 'Riverline', een ontsnappingsroute voor piloten.

2.3.5 Bevrijding en nasleep van de oorlog

De bevrijding van Rheden

Na een tijdelijke stop aan het Rijnfront kwamen de geallieerde troepen in het vroege voorjaar van 1945 opnieuw in beweging om de mars richting Berlijn af te maken en daarbij met een omtrek-

kende beweging door het Rijnland ook Nederland te bevrijden. Vanuit die beweging vond de bevrijding van de gemeente Rheden plaats langs twee afzonderlijke fronten. Eén geallieerde legermacht had zich verzameld in de Betuwe ten zuiden van Arnhem en een andere langs de oostelijke oever van de IJssel. Op 11 en 12 april 1945 werd in twee operaties met de codenamen operatie 'Cannonshot' en operatie 'Anger' de bevrijding van de Veluwe ingezet.⁶⁸

De opzet van deze acties was om de Veluwe langs twee zijden te doorkruisen en zo de Duitse verdediging van de IJssel te omsluiten en af te snijden van versterkingen in West Nederland. Voor 'Cannonshot' zou de 1e Canadese Infanterie Divisie samen met o.a. de 1e Hussars tankeenheden tussen Gorssel en Wilp de IJssel oversteken en richting Apeldoorn optrekken. De 49e Britse Infanterie Divisie zou bij Westervoort over de brug naar Arnhem trekken en van daaruit in noordwestelijke richting bewegen voor operatie 'Anger'. Rheden lag exact tussen deze aanvalslijnen en werd aan Duitse zijde verdedigd door het 953e Volksgrenadierregiment van de 361e Volksgrenadier Division, het 162e regiment Kriegsmarine Infanterie en delen van het 6e Fallschirmjäger Division.⁶⁹ Het kostte de Canadezen vijf dagen om Apeldoorn – via Twello – te bereiken, waarbij ook de noordelijke zijde van Dieren en Laag Soeren werden bevrijd. De Canadese opmars hield echter halt op de gemeentegrens in afwachting van de Britse 49e Infanterie Divisie. De Duitse eenheden trokken tijdens deze aanvallen voor een groot deel terug op de Grebbelinie.

Op 12 april 1945 stak ook de Britse 49e Infanterie divisie de IJssel over bij Westervoort en zette na gevechten in Arnhem vanaf 15 april door richting Velp, Rheden en Dieren (cat. 343). Velp werd vanaf de rand van het terrein van Militair Tehuis Bronbeek verdedigd door Duitse eenheden, die hiervoor intensief aan stellingbouw hadden gedaan langs het talud van de A12 (cat. 295). Deze stellingen zijn vermoedelijk mede gebouwd door dwangarbeiders uit het westen van het land die ingelijfd waren in de Organisation Todt, een bedrijf dat voor de Duitse overheid bouwprojecten in dwangarbeid aannam. Meer noordelijk bij het dorp Rheden werd door de Duitsers ook een tankval gegraven en van Biljoen tot in de Beekhuizense bossen werd een mijnenveld aangelegd.⁷⁰

Achter en in de Duitse linie was artillerie opgesteld. Doordat de Duitse troepen hun geschut na elk salvo verplaatsten, dachten de geallieerden met een grote tegenstand te maken te hebben. De geallieerden voerden daarom, voorafgaand aan de oversteek van de IJssel, een onevenredig hevige artilleriebeschieting uit, waardoor veel gebouwen werden beschadigd en er slachtoffers vielen.⁷¹ Er werd gesteld dat alleen al op Arnhem-Oost en Velp in twee uur tijd 70.000(!) granaten zijn afgevuurd, waaronder veel rookgranaten, die door de bewoners ten onrechte werden aangezien voor brandstichtende granaten.⁷² Op 14 april 1945 bliezen de Duitse troepen het als munitiedepot ingerichte Koetshuis op de hoek van de Ringallee en de Rozendaalselaan op (cat. 276).⁷³

⁶⁸ Van de Weerd e.a., 1985

⁶⁹ Van de Weerd e.a., 1985

⁷⁰ Palma, 2010: 10

⁷¹ Palma, 2010

⁷² Meerdere bronnen, o.a. de brief uit 1945 van mw. Barendregt-Aartsen

⁷³ Palma, 2005

Op 16 april trokken de Britten het dorp binnen en werd de Duitse tegenstand overwonnen. Bij de Meteorfabrieken in Rheden nam een patrouille van het Gloustershire regiment vijftig Duitse soldaten gevangen. Om 10 uur trokken eenheden van het Lincolnshire regiment op richting De Steeg en bereikten dit dorp ondanks vele wegversperringen zonder veel tegenslag.⁷⁴ De Duitse legermacht had zich vermoedelijk al teruggetrokken op de Grebbelinie. Na een korte stop trokken de infanteristen gezeten op tanks door naar Dieren en Laag Soeren waar zij contact maakten met het 1e Canadese Infanteriedivisie. Hiermee was de bevrijding van Rheden een feit. Intensieve gevechten vonden tijdens de bevrijding niet plaats. Door de oorlogshandelingen werden in Velp 165 woningen volledig verwoest en 704 zwaar beschadigd; 2.294 woningen hadden dak- en glasschade.⁷⁵

Britse vorderingen en NSB internering

Tijdens en direct na de bevrijding zijn vele panden in de gemeente Rheden gevorderd door Britse en Canadese militairen, vermoedelijk voor een belangrijk deel in de gebouwen die eerder al door Duitse en Nederlandse troepen gevorderd waren. Hierin is echter nog geen overzicht. Zeker is dat het Badhuis in Laag-Soeren na de oorlog enige tijd in gebruik is geweest bij Engelse troepen van het 95th Pioneer Corps.⁷⁶ Een overzicht van alle gevorderde panden in de periode 40-45 is te vinden in bijlage 5 (op cd-rom).

Ook Avegoor in Ellecom werd na de bevrijding opnieuw gevorderd. Het fungeerde enige tijd als interneringskamp voor opgepakte NSB'ers en andere Duitsgezinden.⁷⁷

Springput 'Kop van de Koningsweg'

Aan de grens van de gemeente Rheden, aan de kop van de Koningsweg te Velp, is door de Opruimings- en Bergingsdienst (OBD) na de oorlog een officiële springplaats ingericht (cat. 341).⁷⁸ Hier werd de achtergebleven en/of gevonden munitie uit de oorlog geruimd. In 1947 was de Rozendaalsche Heide daarmee één van de belangrijkste springplaatsen van de OBD in Nederland. Het ging hierbij niet alleen om munitie uit de omliggende gemeenten, maar ook om munitie afkomstig uit de opslagplaats Galgenberg bij Arnhem en uit de Duitse opslag bij Hoog-Soeren. Het springen van deze munitie op deze springplaats, en dan met name de fosformunitie, veroorzaakte regelmatig branden in de heide en daarom kwamen de gemeente Rheden en Natuurmonumenten in 1947 hiertegen in verzet. Dit leidde ertoe dat de OBD niet langer gebruik mocht maken van deze springplaats.⁷⁹

Hoewel de daadwerkelijke locatie van de springput in de gemeente Rozendaal ligt, is het niet uitgesloten dat delen van munitie ook in de gemeente Rheden terecht zijn gekomen door onvolledige detonatie. Het rapport van Palma geeft een mogelijke verspreiding aan van 1 km rond de springput, maar logaritmisch afnemend in concentratie hoe verder men van de springput komt.

⁷⁴ Van de Weerd e.a., 1985

⁷⁵ Van Blankenstein, 2006

⁷⁶ Lezing H. Timmerman 2011

⁷⁷ Timmerman & Striker, 2010

⁷⁸ Palma, 2010

⁷⁹ Palma, 2010: 10-11, citerend Gemeentearchief inventaris 1064 - *Ingekomen, en minuten van uitgaande stukken, 1947, nrs. 201-einde*.

2.4 Conclusies en gespecificeerde verwachting

2.4.1 Algemeen

De gemeente Rheden heeft op haar grondgebied archeologische sporen, die toe te schrijven zijn aan alle belangrijke perioden uit de Tweede Wereldoorlog, te weten:

- de gevechtshandelingen rond de IJssellinie in de Meidagen van 1940;
- de periode van bezetting, met zowel Duitse (militaire) sporen als sporen van onderduikers, verzet en de luchtoorlog;
- gevechtshandelingen rond de bevrijding in 1945 door Britse en Canadese troepen en Duitse tegenstand.

Daarbinnen is een aantal locaties opvallend te noemen vanwege hun betekenis voor de Nederlandse oorlogsgeschiedenis of vanwege hun uniciteit dan wel gaafheid.

- De gemeente Rheden is de plek waar op 10 mei 1940, ter hoogte van Doesburg de IJssellinie werd doorbroken. Hiermee kwam feitelijk de gehele IJssellinie ten val en begon terugtrekking op de Grebbelinie.
- Tijdens de oorlog was tot 1944 op Avegoor in Ellecom de SS-Schule – later SS-Ausbildungslager – ingericht, met daarop een turnhal, kazernes en een sportbaan die mede met behulp van Joodse dwangarbeiders zijn gerealiseerd. Het betreft hier de enige SS-school in Nederland en het terrein is landelijk zeer bekend en berucht. Dit ensemble is daarmee uniek en belangwekkend voor de Nederlandse geschiedenis te noemen.
- Op de Rhederheide bouwden de Duitsers in 1943 de radarstelling Teerose II, bestaande uit peiltorens, gebouwen en bezet door zo'n 150 manschappen. Er zijn meer van dit soort Jägerleitungen in Nederland geweest. Echter, de drie Teerose-stellingen zijn vermoedelijk de eerste en dienden ook als opleidingscentrum voor personeel.

Hieronder volgen de conclusies per object(type) voor de gemeente Rheden en hun gespecificeerde verwachting.

2.4.2 Mobilisatie en strijd in de Meidagen

IJssellinie

De oever van de rivier de IJssel in de gemeente Rheden bevat over de gehele lengte sporen van de IJssellinie, uitgezonderd enkele stukken waar de rivier is verlegd na de oorlog. De sporen bestaan uit tientallen kazematten, die deels nog aanwezig zijn en ondergrondse sporen van aarden stellingen en loopgraven voor infanterie en licht geschut, die tijdens of na de oorlog zijn dichtgegooid. De IJssellinie werd op 10 mei 1940 bij Doesburg doorbroken door de Duitse eenheden.

Van de opbouw van de linie en de gevechten zijn over de hele linie sporen te verwachten in de bodem. Een sluitende inventarisatie van alle objecten ontbreekt op dit moment. Daarnaast zijn er mogelijk sporen van dump of verbranding van materieel, dat door de Nederlandse troepen is achtergelaten om te voorkomen dat het in Duitse handen viel. De exacte locaties van die dumps zijn niet bekend, maar aangezien het vermoedelijk georganiseerd gebeurde (op bevel) vlak voor de terugtrekking, zijn deze dumps te verwachten in de nabijheid van de linie. Na de oorlog is de IJs-

sellinie opnieuw ingericht als verdedigingslinie in de Koude Oorlog. Ook hiervan zijn sporen te verwachten.

Gevorderde panden

De gemeente bevat een zeer groot aantal panden waarvan bekend is dat ze gevorderd zijn geweest ten behoeve van de legering van Nederlandse militairen, commandoposten en andere functies tijdens de mobilisatie in 1939-1940. Deze panden hebben een bouwbiografische verwachting op het aantreffen van sporen uit de mobilisatie.

Schuilloopgraven

In voorbereiding op de Duitse aanval zijn door de gemeente her en der schuilloopgraven aangelegd ter bescherming van de bevolking. Van deze sleuven, die overal in de gemeente zijn aangelegd, zijn sporen te verwachten in de bodem. Ook kunnen deze sleuven gevuld zijn met puin of archeologisch relevant materiaal, voordat ze definitief zijn gedicht.

2.4.3 Bezetting

Avegoor

Het landgoed Avegoor in Ellecom is een historisch en archeologisch relevante locatie om verschillende redenen:

- het is de locatie van de enige Nederlandse SS-Schule en vormde een belangrijke spil binnen de organisatie van de Nederlandse SS;
- de locatie is verbonden aan dwangarbeid en de Holocaustslachtoffers door de inzet van gevangenen in het Joods Werkkamp Palästina die hier o.a. een sintelbaan aanlegden;
- er hebben zich veel verschillende eenheden opgehouden die een belangrijke rol vervulden tijdens de slag om Arnhem (Duits) en de bevrijding (Canadees) o.a. in het daar aanwezige veldhospitaal;
- na de oorlog heeft het terrein nog functie gehad in de afwikkeling van de oorlog als kamp voor NSB'ers.

Op het terrein van Avegoor zijn nog enkele gebouwen aanwezig die ten behoeve van de SS-Schule zijn gebouwd. Het gaat om een voor Nederland unieke Duitse turnhal en één van de twee kazernegebouwen aan de Eikenstraat. De turnhal is door decennia gebrekkig onderhoud op dit moment in slechte staat.

Samen met de restanten van een schietbaan aan de westzijde van de Zutphensestraatweg, villa Avegoor zelf en het totale geheel van panden in Ellecom die gevorderd zijn ten behoeve van de school, vormt het landgoed Avegoor een uniek ensemble, vanuit zowel historisch, bouwhistorisch als archeologisch perspectief. In de gebouwen geldt een bouwbiografische verwachting voor sporen uit de tijd van de SS-school, het Lazarett en de naoorlogse tijd als NSB-interneringskamp. De tuin bij het landgoed bevat mogelijk nog sporen van de atletiekbaan met sportveld en tribune of sporen van troepen die op het terrein gelegerd waren in de laatste fase van de oorlog. Op het landgoed staat een rode beuk die mogelijk gebruikt is om mensen aan op te hangen.

Joods Werkkamp Palästina

In de gemeente Rheden bevond zich gedurende een korte periode één Joods werkkamp in de villa Irene in Ellecom. Gevangen werden opgesloten op zolder, terwijl de Duitse staf in de villa zelf woonde. Op de huidige parkeerplaats werd het dagelijkse appel gehouden. Voor de villa en de tuin geldt een bouwbiografische en archeologische verwachting voor sporen met betrekking tot het werkkamp.

II SS-Panzerkorps en Lazarett

In september 1944 werd het *II SS-Panzerkorps* en bijbehorende Lazarett gelegerd in Rheden. Hiertoe werden vele panden gevorderd voor inkwartiering en staf. Een aantal panden werd ingericht als hospitaal, waaronder als belangrijkste pand het Badhuis Laag-Soeren. Ook zijn her en der opstelplaatsen geweest zijn voor de tanks van het Korps.

Voor de gevorderde panden ten behoeve van het Korps geldt een bouwbiografische verwachting voor sporen uit de Tweede Wereldoorlog. Locatieonderzoek bewijst dat bouwbiografische sporen in ieder geval aanwezig zijn in het Badhuis Laag-Soeren en dat er naast de meeste lazaretten een begraafplaats is geweest. Ook in de tuinen van gevorderde panden zijn mogelijk sporen achtergebleven van het gebruik door het SS-Korps evenals van de verschillende wagenparken waar het Panzerkorps zijn voertuigen stalde.

Munitiedepot Onzalige Bossen

In de Onzalige Bossen bevond zich een groot Duits Munitiedepot. Dit heeft mogelijk sporen achtergelaten in de vorm van sleuven, bouwwerken waarin munitie werd opgeslagen, restanten van lichte bebouwing of stellingen ter bewaking van het depot. In het depot kunnen gebruiksvoorwerpen en/of munitiedelen met toebehoren zijn achtergebleven die iets kunnen vertellen over de aard en het gebruik van het depot. Veldinspectie in het terrein wijst uit dat het nog niet eenduidig is waar het depot zich exact op het terrein bevond.

Distributiekantoren

Tijdens de bezetting zijn vele panden, waaronder veel scholen, in gebruik geweest als distributiekantoren voor voedselbonnen. Deze panden hebben een bouwbiografische verwachting voor sporen uit deze periode.

Gevorderde panden

De gemeente bevat een zeer groot aantal panden waarvan bekend is dat ze gevorderd zijn geweest voor Duitse doeleinden. Het gaat om:

- panden gevorderd ten behoeve van de Duitse Weermacht, FLAK-personeel, SD of Sicherheitspolizei, of legering van het II SS-Panzerkorps in 1944;
- diverse Duitse Kriegslazaretten.

Voor panden die tijdens de oorlog op deze wijze in gebruik zijn geweest geldt een bouwbiografische verwachting van sporen uit de Tweede Wereldoorlog, oftewel een verwachting van (gebruiks)

sporen die in de panden zijn achtergebleven⁸⁰. Het kan gaan om gebruiksvoorwerpen, inscripties of documenten, soms zoekgeraakt, soms doelbewust achtergelaten of verstopt op zolders, achter plankieren of in kruipruimten. De directe omgeving van deze panden heeft een archeologische verwachting, omdat bij militair gebruik van een pand vaak ook de tuin betrokken werd en omdat na het vrijkomen uit vordering het achtergelaten materiaal vaak in de directe omgeving van het gebouw werd verbrand of begraven.

In de nabijheid van de Kriegslazarett is vrijwel altijd sprake van sporen van een afvalkuil en van een voormalige begraafplaats. Onderzoek van RAAP en derden wijst uit dat zich hier vaak sporen van in het terrein bevinden, mogelijk inclusief menselijke resten.

2.4.4 Luchtoorlog

Radarstelling Teerose II

Een bijzonder object in de gemeente is de Duitse radarstelling Teerose II op de rand van de Riederheide. Deze stelling behoort tot één van drie radarstellingen die in de omgeving gevestigd waren en bevatte vijf radartorens en ondersteunende gebouwen, o.a. voor 150 man personeel. De veldinspectie en een eerder onderzoek wijzen uit dat restanten van deze stelling nog aanwezig zijn in het terrein, waaronder fundamenteën van de torens, fundamenteën van gebouwen, infrastructuur, leidingen en sporen en gebruiksvoorwerpen (inclusief dumps) gebruikt door de bemanning van de stelling. Daarnaast zijn enige schuttersputten aanwezig in de heide. De stelling is na de oorlog afgebroken en de sporen zijn niet makkelijk te vinden. Daardoor zijn ze mogelijk nog relatief ongeschonden.

Luchtafweergeschut (FLAK)

Her en der in de gemeente bevond zich Duits luchtafweergeschut, ook wel FLAK genoemd. Een zware batterij lag in het huidige Vogelplantsoen in Rheden, lichtere batterijen stonden in de omgeving hiervan. FLAK kan sporen van stellingen, dumps van afval of restanten van de geschutsposities hebben achtergelaten in het terrein.

Crashsites van vliegtuigen en V1 vliegende bommen

Crashsites van vliegtuigen worden steeds vaker gezien als archeologische vindplaatsen. Volgens het Verliesregister van de Studiegroep Luchtoorlog zijn dertien toestellen neergekomen in de gemeente Rheden. Een deel daarvan is direct geruimd door de Duitsers, een ander deel wellicht niet of in mindere mate. Hiernaar is in het kader van huidig onderzoek geen navorsing gedaan. Voor crashsites geldt een verwachting voor het aantreffen van vliegtuigonderdelen en/of resten van de bemanning en hun persoonlijke eigendommen. In sommige gevallen kunnen de resten aanwijzingen geven over de omstandigheden van de crash.

Naast vliegtuigen zijn in de gemeente minstens elf vliegende bommen (V1) neergekomen. Sommigen zijn direct geëxplodeerd, anderen zijn door de Duitsers na de crash opgeblazen. Sporen van de crashes zijn te verwachten in de gemeente, waaronder sporen van de inslagkraters, resten van de raket (cat.nr. 352 Binneweg 40a) en beschadigingen aan gebouwen.

⁸⁰ Bouwbiografie is de studie van gebruikssporen die in een pand zijn achtergebleven (Wijnen, 2011).

2.4.5 Verzet

In Rheden zijn verschillende locaties aan te duiden die te maken hebben met verzet en onderduik en een archeologische verwachting hebben.

- Camping Coldenhoven in Laag-Soeren was een plaats waar de LKP schuilplaatsen en opslagplaatsen had.
- In de gemeente zijn diverse gebouwen ingezet als bergplaats voor het verzet of onderduikerswoning.
- In bosrijke gebieden waren onderduikholen, zoals in Middachten, in het Schaddeveld in Laag-Soeren en in de Imbosch.

2.4.6 Bevrijding

De bevrijding van Rheden in april 1945 door Britse en Canadese troepen geschiedde langs twee assen. De eerste vanuit Westervoort richting Velp en van daaruit naar het noorden, de tweede langs de noordgrens van de gemeente, grofweg van Zutphen naar Eerbeek, Dieren en Apeldoorn. Voorafgaand aan de bevrijding hadden de Duitsers intensief stellingen aangelegd in Velp langs het talud van de A12, maar ook elders in de gemeente, waaronder een tankval bij Rheden (locatie nog niet gevonden). Voor al deze stellingen geldt een archeologische verwachting. Met name in Velp zullen daarnaast veel sporen zijn van de intensieve artilleriebeschietingen van de Britten, die veel schade aanrichtten aan bebouwing. Bij de bevrijding zelf is niet intensief meer gevochten, omdat de Duitsers zich al teruggetrokken hadden. Desondanks zijn er aanwijzingen voor schermutselingen die mogelijk sporen hebben achtergelaten in de bodem, zoals de gevangenneming van vijftig Duitsers bij de Meteoorfabrieken in Rheden.

In voorbereiding op de Duitse aanval zijn door de gemeente her en der schuilloopgraven aangelegd, ter bescherming van de bevolking. Van deze sleuven, die zijn aangelegd overal in de gemeente, zijn sporen te verwachten in de bodem. Ook kunnen deze sleuven gevuld zijn met puin of archeologisch relevant materiaal, voordat ze zijn gedicht.

2.5 Aanbevelingen

2.5.1 Algemene aanbevelingen

De archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Rheden roept, zoals verwacht, een veelheid aan mogelijke vragen op – en van velerlei aard – die aanleiding kunnen zijn voor vervolgonderzoek. Echter, bij onderzoek naar dit tijdsegment is het goed vooraf vast te stellen dat dit onderwerp ten opzichte van andere archeologie een andere positie inneemt wat betreft materiaaltypen, risico's en emotionele lading.

Materiaalcategorieën

Ten eerste zijn de materiaalcategorieën binnen dit erfgoed uitgebreider en vaak kwetsbaarder dan in oudere archeologische vindplaatsen. Dit komt omdat de oorlogsperiode relatief kortgeleden is, waardoor ook de kwetsbare sporen nog te vinden zijn. In sporen van de oorlog treft men bijvoorbeeld veel corrosiegevoelige metalen voorwerpen aan van een grote verscheidenheid aan legeringen.

Daarnaast vindt men er kunststoffen, zoals bakeliet en rubber, maar zelfs papieren vondsten kunnen voorkomen. In onderzoek van RAAP elders in het land werden recent bijvoorbeeld fragmenten papier met leesbare tekst gevonden.⁸¹ Omdat deze materialen erg kwetsbaar zijn, is het de vraag of het algemeen geldende adagium van *in situ* behoud ook voor sporen van de Tweede Wereldoorlog op gaat.⁸² Daarnaast zijn er vragen te stellen over, en keuzes te maken tot selectie en conservering.

Archeologische begeleiding van onderzoek naar Conventionele Explosieven

Een andere reden waarom archeologie van de Tweede Wereldoorlog een iets andere plek inneemt, is de kans op het aantreffen van conventionele explosieven (CE). Uiteraard is het voor de openbare orde en veiligheid van belang hier goed mee om te gaan. Soms is daarom onderzoek naar explosieven aanbevolen, maar het is van groot belang te beseffen dat zo'n sanering ook de archeologische waarden van het terrein kan aantasten, zowel oudere archeologische vindplaatsen als vindplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog. Het werkterrein van de OCE-bedrijven betreft stellingen, linies en legerplaatsen die in feite ook archeologische waarden bevatten waarmee meestal geen rekening wordt gehouden tijdens het saneringswerk. Deze worden niet volgens archeologisch methoden beschreven of ingemeten en archeologisch relevante vondsten worden doorgaans als schroot afgevoerd. Het is dus van groot belang bij OCE-onderzoek te zorgen voor een goede afstemming met de archeologie. In veel gevallen is archeologische begeleiding van de werkzaamheden wenselijk.

Educatief potentieel en maatschappelijke betekenis

Het laatste kenmerk van de archeologie van de Tweede Wereldoorlog is dat de vondsten en sporen vaak meer emotioneel beladen zijn dan bij oudere archeologische vindplaatsen. Naast de meer traditionele kennisvragen die de archeologie zich normaal stelt, is onderzoek aan de sporen van de oorlog daarom ook een maatschappelijk instrument, dat onderdeel is van de geschiedschrijving zelf: het (gravend) onderzoek doen naar sporen uit de Tweede Wereldoorlog kan een doel op zich zijn, dat bijdraagt aan educatie van het publiek of aan bezinning en verwerking. Het strekt tot de aanbeveling het erfgoed ook op die manier te benutten, waar mogelijk. Het tastbare bewijs van de oorlog is, in een tijd waarin steeds minder ooggetuigen zijn, een krachtig middel om het verhaal van de oorlog te vertellen. Het materiaal uit de oorlog kan men zien als de getuigen van de geschiedenis, die belangrijker worden naarmate de menselijke getuigen verdwijnen.

2.5.2 Aanbevelingen met betrekking tot specifieke objecten/sporen

IJssellinie

Van de IJssellinie ontbreken nog veel gegevens. Een sluitende inventarisatie werd in huidig onderzoek niet gevonden. Daardoor is de exacte locatie van bestaande en verdwenen kazematten en van stellingen en loopgraven nog onbekend. Aanvullend onderzoek naar oorlogssporen is aanbevolen om de positie van Nederlandse en Duitse verdedigingswerken nader vast te stellen indien werkzaamheden in de uiterwaarden gaan plaatsvinden ten behoeve van herinrichting, dijkverzwaring of verbreding van de stroombekkens. Gegevens van – onder andere – de tankval bij Rheden en mogelijk van de kazematten uit de IJssellinie, zijn hier met grote waarschijnlijkheid o.a. te vinden in het Nationaal Archief en bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie.

⁸¹ Schute, 2011; Kok, in voorbereiding

⁸² Kok, 2009

Bij graafwerkzaamheden in het gebied waar de IJssellinie gelopen heeft is het – zo lang de locaties van de loopgraven en kazematten niet bekend is – raadzaam om met de aanwezigheid van mogelijke resten rekening te houden, waaronder loopgraven of dumps van materieel. Hieronder valt ook de mogelijke aanwezigheid van Duitse stellingen afkomstig van hergebruik van de IJssellinie aan het einde van de oorlog. Mocht explosievenonderzoek in deze zone noodzakelijk geacht worden, dan is het aanbevolen dit altijd archeologisch te laten begeleiden en hierover al in een zo vroeg mogelijk stadium afspraken te maken met de aannemer. De praktijk leert dat als de procedure voor explosievenruiming eenmaal loopt, het soms lastig is hier nog aanvullende afspraken aan toe te voegen ter bescherming van het archeologisch erfgoed.

Stelling Teerose II

Een verdere inventarisatie van de Stelling Teerose II is aanbevolen. Huidig onderzoek laat zien dat resten hiervan in hoge mate nog aanwezig zijn, maar dat de locatie in het terrein moeilijk vast te stellen is. Het is niet bekend of deze sporen bekend zijn bij de beheerders en of zij hier rekening mee houden. De heide wordt bijvoorbeeld regelmatig geplagd, wat schade kan toebrengen aan bodemsporen. Het is aanbevolen om nader onderzoek uit te voeren naar (de huidige toestand van) het totaal aan resten van Teerose II aanwezig in het veld en om afspraken te maken over het cultuurhistorisch beheer van deze resten. Een uitkomst van deze inventarisatie kan bijvoorbeeld een meer detaillistische kaart bevatten met zones waar werkzaamheden in het terrein niet worden uitgevoerd met zware bos- of heidebouw machines, die de archeologische sporen kunnen beschadigen.

Daarnaast beschikt **Teerose II** een zeker educatief potentieel omdat de Nachtjagd een voor het publiek tot de verbeelding sprekend onderwerp is. Een ontwerp voor het gedeeltelijk weer zichtbaar maken van de Teerose infrastructuur in de heide met daartussen de met mos overwoekerde sokkels van de Y-peilers zou een educatief en cultuurhistorisch zeer aantrekkelijk geheel kunnen opleveren. Aangezien de locatie niet wordt bedreigd door bebouwing en zich in uitgestrekt terrein bevindt, lijkt er ruimte de geschiedenis hier op een interactieve manier zichtbaar te maken voor het publiek.

SS-Schule Avegoor en het werkkamp Palästina

Het landgoed Avegoor met de SS-schule en het werkkamp Palästina vormen een bijzonder historisch, archeologisch en bouwhistorisch ensemble, waarvan de geschiedenis sterk leeft onder de bevolking van Ellecom. Tegelijkertijd is er in het terrein zelf nog nauwelijks aandacht voor deze betekenis waarneembaar en verkeert de turnhal zelfs in zeer slechte staat: zonder extra maatregelen is dit monument op termijn niet te behouden. Het is aanbevolen het belang van Avegoor voor de nationale geschiedenis en de grote betekenis die deze plek heeft voor de bevolking beter te benutten. Vanuit archeologisch perspectief zou een aanvullend onderzoek naar resten in de gebouwen en op het terrein van het landgoed sterk aanbevolen zijn op het moment dat in het terrein activiteiten of herinrichting van het park plaatsvinden. Vragen die dan een rol kunnen spelen, zijn:

- Waar lagen de oefenbanen?
- Zijn er nog resten van de tribunes en de sintelbaan en wat is de staat?

- Zijn er afvalkuilen of zelfs stellingen op het terrein te vinden?
- Wat is er in de gebouwen nog te vinden?
- Zijn er inscripties in bomen of sporen van executies?
- Zijn er bouwbiografische sporen achtergebleven van de gevangenen van kamp Palästina in de villa Irene?

Dit soort vragen kunnen aanleiding zijn tot vervolgonderzoek voorafgaan of tijdens verbouwingen van het terrein. Daarnaast is het sterk aanbevolen het terrein niet alleen vanuit archeologische perspectief te bezien, maar op integrale wijze afstemming te zoeken met andere partijen in het erfgoedbeheer, zoals de monumentenzorg voor gebouwde monumenten of landelijke organisaties met een doelstelling in oorlogserfgoed. Het complex heeft een groot educatief potentieel, dat nog nauwelijks lijkt te worden benut.

Munitiedepots en crashlocaties

Als in het munitiedepot Onzalige Bossen onderzoek naar explosieven wenselijk is, is het aanbevolen dit archeologisch te laten begeleiden, hetzelfde geldt voor onderzoek en/of graafwerk op de locatie van vliegtuig- en V1-crashes.

Van een groot aantal vliegtuigcrashes en V1 crashes is op dit moment niet bekend waar ze exact neergekomen zijn en in welke mate wrakdelen zijn geruimd. Om bij graafwerkzaamheden rekening te kunnen houden met deze archeologische verwachting, is nader onderzoek naar de exacte locaties aanbevolen.

Bouwbiografische sporen

Bij bouw aanvragen of sloop betreffende panden die gevorderd zijn geweest t.b.v. Nederlandse, Duitse of geallieerde troepen is het aanbevolen een onderzoek uit te voeren naar de aanwezigheid van bouwbiografische sporen zoals beschreven in Wijnen 2011. In totaal gaat het om meer dan 36 panden in de gemeente. Daarom is het aanbevolen een top vijf of top tien samen te stellen van panden die prioriteit hebben. Als voorzet tot deze top tien wordt aanbevolen daarin in ieder geval op te nemen: de *villa Avegoor*, de *Hofsteete* en de *villa Irene* in Ellecom; '*Ons Huis*' in Rheden; de *Ortzkommandantur* in de Acaciahof in Dieren; en het landgoed *Beekhul* in Velp (waar Bittrich hoofdkwartier hield). Deze panden worden aanbevolen vanwege hun importantie voor de bezetter of vanwege hun meervoudige vordering, maar ook een andere selectie is mogelijk en te beargumenteren.

Bronnenonderzoek

Als in het kader van herinrichting, bouwactiviteiten of ontwikkeling bureauonderzoek naar sporen van de Tweede Wereldoorlog vereist is, dan kan worden aanbevolen om meer bronnen (alsnog) te bestuderen. De lijst met niet bestudeerde bronnen, te vinden in tabel 8, is een goed uitgangspunt voor een dergelijk aanvullend onderzoek.

3 Archeologische beleidskaart

N.W. Willemse

3.1 Status, doel en inhoud

De archeologische beleidskaart (kaartbijlage 3) is een beleidsmatige uitwerking van de geactualiseerde archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart (kaartbijlage 1). De archeologische beleidskaart dient als afwegingsinstrument (onderlegger) bij processen in de ruimtelijke ordening. De beleidskaart kan juridisch-planologisch te worden verankerd bij het opstellen van (nieuwe) bestemmingsplankaarten en beheersverordening conform de Wro. De voorliggende eindversie bevat de uitgangspunten van de archeologische beleidszones zoals die reeds door de gemeente Rheden worden gehanteerd.

3.2 Bestuurlijke samenvatting en conclusies

Algemeen

Een zorgvuldige omgang met archeologische erfgoed betekent dat archeologische (of breder: cultuurhistorische) waarden bijdragen aan de inrichting (en daarmee aan de kwaliteit) van de leefomgeving. Dat er iets bijzonders in de grond zit, kan op verschillende manieren in de architectuur, beplanting of ruimtelijke uitleg terugkomen. Hier is een belangrijke taak weggelegd voor ontwerpers. Stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten kunnen zich laten inspireren door archeologische waarden. De gemeente kan dat aansturen en stimuleren. Een zorgvuldige omgang met het archeologische erfgoed betekent niet dat er niets kan.

Totstandkoming

De archeologische beleidskaart is tot stand gekomen in samenwerking met RAAP Archeologisch Adviesbureau. De inhoud van de archeologische beleidskaart en deze rapportage is besproken met dhr. drs. J.Habraken, regioarcheoloog voor de gemeenten Duiven, Lingewaard, Renkum, Rheden, Rijnwaarden, Rozendaal, Westervoort en Zevenaar en mw. mr. M. Sanderman, beleidsmedewerker cultuurhistorie bij de gemeente Rheden. De gehanteerde uitgangspunten zijn geformuleerd op 09 december 2011.

Uitgangspunten beleidskaart

De gemeenteraad dient bij de vaststelling van een bestemmingsplan of een beheersverordening bij de bestemming van gronden altijd rekening te houden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten archeologische monumenten (lees: waarden). Deze bestemmingsplanverplichting brengt met zich mee dat de gemeente het kader moet stellen voor de archeologische monumentenzorg. Een bestemmingsplan is tevens verplicht bij aanwijzing van het zogenaamde provinciale attentiegebied, een provinciale bevoegdheid uit de Monumentenwet.

In 2011-2012 is in opdracht van de gemeente Rheden een archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart vervaardigd. De bij dit rapport opgenomen archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart (kaartbijlage 1) is, in opdracht van de gemeente Rheden, voor de toepassing op beleidsmatig, gemeentelijk niveau 'vertaald' naar een beleidskaart (kaartbijlage 3). Deze archeologische beleidskaart kan juridisch-planologisch worden verankerd in (nieuwe) bestemmingsplankaart(en) of een beheersverordening conform de Wro.

Op de archeologische beleidskaart staat kort aangegeven wat het gewenste beleid is ten aanzien van de onderzoeksverplichting. De onderliggende gegevens, i.c. kaartbijlage 1 en de daarbij horende gegevens(bestanden), zijn van een zodanig gedetailleerd schaalniveau dat de kaart direct van toepassing is voor gebruik op perceelsniveau (100-1.000 m²).

Op de archeologische beleidskaart wordt onderscheid gemaakt in vier zones: archeologisch aandachtsgebieden, archeologische onderzoeksgebieden, gebieden met een lage archeologische verwachting en waterbodems. De uitgangspunten voor de archeologische beleidskaart, inclusief onderzoeksverplichting per categorie, zijn:

Archeologische aandachtsgebieden

- terrein van (hoge) archeologische waarde zoals vermeld op de archeologische monumentenkaart Gelderland (2011) met rondom een bufferzone van 25 m;
- historische stads- of dorpskernen met rondom een bufferzone van 25 m;
- gebieden met een zeer hoge archeologische verwachting;
- kasteelterreinen en historische buitenplaatsen met rondom een bufferzone van 25 m;
- verhoogde huisplaatsen (pollen);
- archeologische vindplaatsen (puntlocaties, incl. elementen erfgoedkaart en WO2-elementen) met rondom een bufferzone van 25 m;
- sprengbeken met rondom een bufferzone van 10 m.

Archeologische onderzoeksgebieden

- gebieden met een hoge en middelmatige archeologische verwachting.

Gebieden met een lage archeologische verwachting

- overige verwachtingszones.

Waterbodems

- Zones met al dan niet natuurlijke waterpartijen (beken, rivieren, grachten, winningkuilen e.d.).

Literatuur

- Bade, T. & G. Smid**, 2008. *Eigen haard is goud waard. Over de economische baten van cultuurhistorisch erfgoed*. Utrecht.
- Barendregt- Aartsen M.P.C.**, 2005. Oorlogsgeweld en bevrijding. Brief aan een moeder. *Ambt en Heerlijkheid* 51, nr. 147.
- Berendsen, H.J.A.**, 2004. *De vorming van het land: inleiding in de geologie en de geomorfologie. Fysische geografie van Nederland*. Assen.
- Beuving, T.**, 2007. Onze winkel : een verhaal rond een onderduikershol in de bossen van Middachten. *Ambt en Heerlijkheid* 53, nr. 154.
- Bouw, J.** 1989 *Het verzet in de gemeente Rheden. Een Historische Scriptie*.
- Groot Obbink, D.J.**, 1988. Uitbreiding ruilverkaveling Brummen-Voorst: de bodemgesteldheid. *Stiboka-rapport* 2056. Wageningen.
- Groot Obbink, D.J., F. de Vries & G. Rutten**, 1979. Ruilverkavelingsgebied Brummen-Voorst. *Stiboka-rapport* 1388. Wageningen.
- Kok, R. & J.A.T. Wijnen**, 2011. Waardering van Oorlogserfgoed. Een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en Laarsenberg te Rhenen (Provincie Utrecht). *RAAP-rapport* 2240. Weesp.
- Kok, R.**, 2008. Verborgten militair Erfgoed. Sporen uit de Tweede Wereldoorlog in het Landschap. *Gelders Erfgoed* 2008-4.
- Kok, R.**, 2009. Oorlogsverleden op de schop. De noodzaak van archeologie van de Tweede Wereldoorlog. *Archeobrief* 2009-2.
- Koster, E.A.**, 1968. De invloed van markebossen op de vorming van zeer hoge stuifzandruggen ('randwallen') op de Veluwe. *Boor en Spade* 16: 66-78.
- Koster, E.A.**, 1970. The formation of table-shaped driftsand mounds ('fort') in the northern Veluwe, The Netherlands. *Fysisch Geografisch en Bodemkundig Laboratorium publicatie* 16. Amsterdam.
- Koster, E.A.**, 1978. De stuifzanden van de Veluwe: een fysisch-geografische studie. *Publicaties van het fysisch geografisch en bodemkundig laboratorium van de universiteit van Amsterdam* 27. Amsterdam.
- Laansma, S.**, 1993. *De wacht aan de IJssel. Belevissen van II-35RI in 1939/1940 te Brummen, Doesburg en Rheden*.
- Maresch, W.**, 2005. *Oorlog aan de Veluwezoom. Dieren, Ellecom, Laag-Soeren & Spankeren 1940-1945*. Uitgeverij Regiobode BV.
- Neefjes J. & N.W. Willemse**, 2009. Cultuurhistorische Atlas Winterswijk. *RAAP-rapport* 1878. Weesp.
- Palma, J.**, 2010. Rapportage van het historisch vooronderzoek naar de aanwezigheid van conventionele explosieven in de gemeente Rheden. *T&A Survey*.
- ROB**, 1998. *Het handboek van ROB-specificaties - juni 1988*. Amersfoort.

- Roode, F. de & N.W. Willemse**, 2009. Startnota archeologische monumentenzorg in de gemeente Voorst. *RAAP-rapport* 1855. Weesp.
- Schute, I.**, 2011. Loopgraven en stellingen in concentratiekamp Amersfoort, gemeente Leusden; archeologisch onderzoek in het kader van de inrichting. *RAAP-rapport* 2220. Weesp.
- Schuurman, E.I. & N.W. Willemse**, 2008. Plangebied Spankerense Enk, gemeente Rheden; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkenning, kartering en waardering). *RAAP-rapport* 1348. Weesp.
- SGLO**, 2010. *Verliesregister*. De Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945.
- Stichting Velp voor Oranje**, 2006. *Herinneringen aan de bevrijding van Velp*. Velp
- Taselaar, R.E.**, 2008. Avegoor en het kamp Palästina in Ellecom. *Terugblik '40-'45*, jaargang 46, nr. 9 (477).
- Timmerman, H. & J. Striker**, 2010. Avegoor tijdens de Tweede Wereldoorlog. *Ambt en Heerlijkheid* 56, nrs. 166 en 167.
- Timmerman, H. & R. Kok**, 2008. De Teerose-stellingen op de zuidelijke Veluwezoom. *Gelders Erfgoed* 2008-4.
- Van Blankenstein, E.**, 2006. *Defensie- en oorlogsschade in kaart gebracht (1939-1945)*. Zeist.
- Van de Weerd, E., P.A. Veldheer & G. Crebolder**, 1985. Bevrijdingsatlas Veluwe. *Schaffelaarreeks* 16. Barneveld.
- Van der Kamp, J., R. Kok, S. Mortier, M. Parlevliet & E. Wieringa**, 2011. Stille getuigen van de luchtoorlog. Vliegtuigarcheologie in Nederland. *Archeobrief* 15, nr. 3.
- Van der Wal, K & C. Vos**, 2005. *Ellecommers in de Oorlog*. Ingen.
- Van der Zee, S.**, 2008. *Voor Führer Volk en Vaderland. De SS in Nederland*. Hilversum.
- Waldus, W. & H. van der Velde (red)**, 2006. Archeologie in vogelvlucht: een onderzoek naar de toepassingsmogelijkheden van het AHN voor de archeologie. *Geoarchaeological and bioarchaeological studies* 6.
- Wartena, R.**, 1974/75. Ontginningen en "Wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw. *Bijdragen en mededelingen Gelre* LXVIII: 1-50.
- Wijnen, J.A.T.**, ongepubliceerd. *Bouwbiografisch onderzoek in de Villa Avegoor, de SS-kazerne en de SS-turnhal in Ellecom*.
- Wijnen, J.A.T. en I. Schute**, 2010. Archeologisch onderzoek in een 'schuldig' landschap: Concentratiekamp Amersfoort. *RAAP-rapport* 2197. Weesp
- Wijnen, J.A.T.**, 2011. Kruipend door de Burgerschool. Een pilot voor bouwbiografisch locatieonderzoek naar sporen van de Tweede Wereldoorlog in de voormalige HBS in Wageningen. *RAAP-rapport* 1234. Weesp.
- Willemse, N.W.**, 2005. Bebouwde kommen gemeente Rheden: Velp, Rheden, De Steeg, Ellecom, Dieren, Spankeren en Laag Soeren, een inventariserend archeologisch veldonderzoek (verkenning). *RAAP-rapport* 1071. Amsterdam.
- Willemse, N.W.**, 2006. Gemeente Apeldoorn; een archeologische beleidsadvieskaart. *RAAP-rapport* 1131. Amsterdam.
- Willemse, N.W.**, 2008. Ketelwald: het verleden in het heden: screening en inventarisatie van cultuurhistorische landschapselementen in het AHN: een bureauonderzoek. *RAAP-rapport* 1770. Weesp.

- Willemse, N.W.**, 2009a. Gerimpeld en doorleefd. Screening van reliëf met een cultuurhistorische betekenis op de West Veluwe. *RAAP-rapport* 1301. Weesp.
- Willemse, N.W.**, 2009b. Actualisatie van de archeologische kaarten gemeente Lingewaard. *RAAP-rapport* 1751. Weesp.
- Willemse, N.W.**, 2009c. Archeologisch beleid van de gemeente Overbetuwe, deel 1: actualisatie van de archeologische kaarten. *RAAP-rapport* 2003a. Weesp.
- Willemse, N.W.**, 2010. Archeologie in de gemeente Brummen. De archeologische waarden- en verwachtingskaart. *RAAP-rapport* 2119. Weesp.
- Willemse, N.W., F. de Roode & D.E. Smal**, 2008. Gemeente Voorst; een archeologische waarden- en verwachtingskaart met AMZ-adviezen. *RAAP-rapport* 1640. Weesp.
- Willemse, N.W., J. Neefjes & F. de Roode**, 2008. Onderzoeksgebied Groot Soerel: een archeologisch, landschappelijk en historisch-geografisch onderzoek. *RAAP-rapport* 1623. Weesp.
- Wolf, H.**, 1997. Een Stukje wereldgeschiedenis op vijf vierkante meter. *The Coinhunter Magazine* 61 [30 maart 1997].

Gebruikte afkortingen

AHN	Actueel Hoogtebestand Nederland
AMK	Archeologische MonumentenKaart
ARCHIS	ARChEologisch Informatie Systeem
BRL	BeoordelingsRichtLijn
CHW	CultuurHistorische Waardenkaart
DOM	Digitaal OppervlakteModel
FLAK	Flugzeug Abwehr Kanone (luchtafweergeschut).
GIS	Geographic Information System
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
LKP	Landelijke KnokPloeg
NSDAP	NationalSozialistische Deutsche ArbeiterPartei (zie ook verklarende woordenlijst)
OCE	Opsporen Conventionele Explosieven
SGLO	StudieGroep LuchtOorlog
SIKB	Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer
SS	SchutzStaffel (zie ook verklarende woordenlijst)
Stiboka	Stichting voor bodemkartering
Wro	Wet ruimtelijke ordening

Verklarende woordenlijst

afzetting

Neerslag of bezinking van materiaal.

dagzomen

Aan de oppervlakte komen, zichtbaar worden van gesteenten (met inbegrip van zand, klei, etc.).

dekzand

Fijnzandige afzettingen die onder periglaciale omstandigheden voornamelijk door windwerking ontstaan zijn; de dekzanden van het Weichselien vormen in grote delen van Nederland een 'dek' (Saalien: Formatie van Eindhoven; Weichselien: Formatie van Twente).

droogdal

Een meestal in de ijstijd gevormd dal, toen het water t.g.v. de permanent bevroren bodem (permafrost) niet in de ondergrond kon dringen en bovengronds werd afgevoerd. Nu niet watervoerend.

ecofact

Resten van dieren of planten, zoals pollenkorrels, zaden of botten.

eerdgrond

Donkere, min of meer rulle grond, met organische en anorganische bestanddelen.

enkeerdgronden

Dikke eerdgrond ontwikkeld op zandgrond onder invloed van de mens; worden ook wel essen genoemd.

erosie

Verzamelnaam voor processen die het aardoppervlak aantasten en los materiaal afvoeren. Dit vindt voornamelijk plaats door wind, ijs en stromend water.

es

Oud bouwland, door eeuwenlange bemesting opgehoogd en dat daardoor een relatief hoge ligging en een humeuze bodem (enkeerdgrond) heeft. (De term es wordt in Noord- en Oost-Nederland gebruikt. In Midden-Nederland spreekt men van enk of eng en in Zuid-Nederland van akker of veld).

genese

Wording, ontstaan.

geomorfologie

Verklarende beschrijving van de vormen van de aardoppervlakte in verband met de wijze van hun ontstaan.

grondwatertrap

Traject tussen de gemiddeld hoogste en de gemiddeld laagste grondwaterstand.

havezate

Ridderlijk goed of kasteel in de oostelijke provincies.

horizont

Een bodemlaag waarin zich bepaalde bodemkundige processen afspelen.

kazemat

Verdedingingswerk voorzien van schietgaten en gedekt tegen vijandelijk vuur.

kwel

Door hydrostatische druk aan het oppervlakte treden van grondwater.

leem

Grondsoort die wordt gekenmerkt door een hoog siltgehalte (bodemdeeltjes tussen 0,002 en 0,05 mm).

löss

Windafzetting van zeer fijnkorrelig materiaal waarvan het overgrote deel van de korrels (60-85%) kleiner is dan 63 Fm.

moderpodzolen

Bodems met een duidelijke podzol-B-horizont, waarin beneden 20 cm diepte geen ophoping van ingespoelde organische stof voorkomt; de humus wordt in niet-amorfe vorm aangetroffen en wel grotendeels als moder; deze horizont bevat steeds duidelijk ijzer, dat als huidjes om de zandkorrels voorkomt of samen met fijne minerale delen tussen de zandkorrels ligt.

Nachtjagd

Type luchtoperatie waarbij jachtvliegtuigen 's nachts met behulp van radar vijandelijke toestellen opspoorde en uitschakelden.

nederzetting(sterrein)

Woonplaats; de aard en samenstelling van het in het veld aangetroffen sporen en materiaal wordt geïnterpreteerd als resten van bewoning in het verleden.

Langgerekte rug langs een rivier of kreek, ontstaan doordat bij het buiten de oevers treden van de stroom het grovere materiaal het eerst bezinkt.

NSDAP

De Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij of afgekort NSDAP (Duits: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) was de partij die op 24 februari 1920 ontstond uit de Duitse Arbeiderspartij (DAP). De NSDAP groeide uit tot een nationaalsocialistische partij met extreem-rechtse en racistische denkbeelden met aan het hoofd Adolf Hitler.

periglaciaal

Heeft betrekking op de stroken rondom het door landijs bedekte gebied, op het daarop heersende klimaat en op kenmerkende verschijnselen in dit gebied.

plaggendek

Oud verhoogd bouwland, ontstaan door ophoging ten gevolge van bemesting. Voor de bemesting werden plaggen of met zand vermengde potstalmest opgebracht.

podzol

Bodem met een uitspoelingslaag (E-horizont) en een inspoelingslaag (B-horizont). Het proces van het uitloggen van de E-horizont en de vorming van een B-horizont door inspoeling van amorfe humus en ijzer wordt podzolering genoemd.

Prehistorie

Dat deel van de geschiedenis waarvan geen geschreven bronnen bewaard zijn gebleven.

Protohistorie

Periode van de geschiedenis waarin de geschreven bronnen nog zeer schaars of fragmentarisch zijn of afkomstig van tijdgenoten uit een andere dan de betreffende cultuur (in Nederland: Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen).

SS

Een paramilitaire organisatie binnen de Duitse nazi-partij, de NSDAP. Haar taak was het beschermen van de Führer, Adolf Hitler. Daarnaast kreeg de SS verschillende andere taken, die soms als vrijwel onafhankelijke organisaties bestonden, zoals het SS-Totenkopfverbände dat de bewaking van concentratiekampen tot taak had en de Waffen-SS die zich manifesteerde als een paramilitaire eliteleger naast de Duitse Wehrmacht.

stuifzanden

Windafzetting in de vorm van vrij steile duinen, ontstaan door verstuiwing van dekzand onder invloed van vernietigen van de vegetatie door de mens.

stuwwal

Door de druk van het landijs in het Saalien opgedrukte rug van scheefgestelde preglaciale sedimenten.

veldpodzol

Humuspodzolgronden met een humushoudende bovengrond dunner dan 30 cm. Dergelijke gronden worden hoofdzakelijk aangetroffen in jonge ontginningsgebieden.

terp

Door de mens opgeworpen woon- en vluchtheuvel.

vindplaats

Plaats waar archeologisch materiaal is verzameld of te verzamelen is.

Waffen-SS

De Waffen-SS was een paramilitaire organisatie en later ook een volwaardig deel van de Wehrmacht, het leger van Nazi-Duitsland. De organisatie was de militaire tak van de SS en werd in 1934 opgericht onder de naam SS-Verfügungstruppe. Zij kreeg in 1940 de naam Waffen-SS. Als onderdeel van de SS stond de Waffen-SS onder de formele leiding van Heinrich Himmler.

Lijst van figuren, tabellen en bijlagen

Figuur 1. Posbank in de winter. Foto: N. Willemse.

Figuur 2. De route van de veldinspectie, november 2011. De rechte lijn vanuit de zuidoosthoek naar het midden van de foto is de verplaatsing per auto van kazemat S52 naar de Rheder heide en hoort niet bij de inspectie.

Figuur 3. Een kazemat van de IJssellinie bij De Steeg. Het gaat om kazemat S52 (cat. 255). Foto: J.A.T. Wijnen, november 2011.

Figuur 4. Hotel Het Wapen van Athlone werd gevorderd voor de Nederlandse Krijgsmacht in 1939, maar mogelijk ook voor de Duitse aan het eind van de oorlog (cat. 331).

Figuur 5. De groene stip geeft de plek bij Doesburg aan waar Duitse troepen de IJssellinie doorbraken en zich over Rheden verspreidden. De blauwe stip en lijnen geven de plaats aan bij Velp en Westervoord van waaruit Britse en Canadese troepen in 1945 de gemeenten bevrijdden. De lijnen staan voor de bewegingsrichting. De rode lijn is de gemeentegrens.

- Figuur 6.** Het landgoed Avegoor in de Tweede Wereldoorlog. Op de achtergrond de imposante villa, op de voorgrond SS-troepen in opleiding. Bron: internet.
- Figuur 7.** De enige (van twee) overgebleven Duitse kazernegebouwen op Avegoor. Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.
- Figuur 8.** De SS-turnhal is een uniek gebouw. Het wordt op dit moment antikraak verhuurd en is in zeer slechte staat, doordat er geen onderhoud wordt gepleegd. Het regent er dan nu ook al enige jaren naar binnen, met grote gevolgen voor de constructie (cat. 264). Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.
- Figuur 9.** De villa Irene, voormalig Joods werkkamp Palästina. De gevangenen zaten opgesloten op zolder en hielden appel op het terrein naast de villa (cat. 266). Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.
- Figuur 10.** De grote geaccidenteerdeheid van de lanen in de Onzalige Bossen maakt ze vermoedelijk ongeschikt voor munitieopslag. Het vraagt nader onderzoek waar in het gebied dit depot zich daadwerkelijk bevond.
- Figuur 11.** Het badhuis Laag Soeren op een oude ansicht.
- Figuur 12.** Duitse vorderingen ten behoeve van de SS-Schule Avegoor. Bron: Maresch, 2005.
- Figuur 13.** Het Klooster van de Zusters van de goede Herder (thans Hogeschool van Hal Larenstein) was gevorderd door de Duitsers en werd om die reden gebombardeerd door geallieerde jachtvliegtuigen. Deze foto is genomen na de bevrijding, toen het pand opnieuw getroffen was door granaatinslagen tijdens de bevrijding van Velp. Bron: Stichting Velp voor Oranje, 2006.
- Figuur 14.** De V1 die op 27 maart 1945 neerkomt in de Oranjestraat in Velp richt grote schade aan. Bron: Stichting Velp voor Oranje, 2006.
- Figuur 15.** Een kaart van de Teerose I, II en III stellingen in Rosendaal en Rheden. Bron: Timmerman & Kok, 2008.
- Figuur 16.** Een van de fundamenten voor een van de Y-peilers in de bosrand. Op de voorgrond het monument met de tekst 'Lager kan een mens niet zakken'. Foto: J.A.T. Wijnen, 2011.
- Figuur 17.** De omgeving van de Teerose II stelling op de heide. Vlakbij deze plek liggen resten van gebouwen en enkele schuttersputten.
-
- Tabel 1.** Geologische en archeologische tijdschaal.
- Tabel 2.** Beschrijvende velden bijlage 1.
- Tabel 3.** Beschrijvende velden bijlage 2.
- Tabel 4.** Beschrijvende velden bijlage 3.
- Tabel 5.** Profieltypen.
- Tabel 6.** Beschrijvende velden in de verwachtingslaag.
- Tabel 7.** Overzicht van de voor de verwachtingskaart geraadpleegde luchtfoto's uit de collectie The Netherlands in World War II by the RAF, 1943-1947 van de Wageningen University and Research Centre, University Library, Special Collections Department. De foto's met een asterisk* zijn ook stereoscopisch bekeken.
- Tabel 8.** Totaaloverzicht gevonden bronnen en hun relevantie voor de onderzoeksvraag.
- Tabel 9.** Crashes van vliegtuigen in de Tweede Wereldoorlog in Rheden zoals vermeld in het SGLO verliesregister. Zoektermen 'Laag Soeren, Rheden, Reden, Reeden, Dieren, Velp, Steeg, Spankeren, Ellecom en Ellekom'.

Tabel 10. Crashlocaties van V1 Vliegende Bommen in Rheden. Niet alle crashes zijn ingetekend op kaart (Bron: Palma 2010).

Bijlage 1. Catalogus van archeologische vindplaatsen.

Bijlage 2. Catalogus van archeologische monumententerreinen in de gemeente Rheden.

Bijlage 3. Catalogus van archeologische onderzoeksgebieden.

Bijlage 4. Catalogus van vindplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog.

Bijlage 5. Overzicht gevorderde panden.

Bijlage 6. GIS-data (AUTOCAD).

Bijlagen 1 t/m 5 zijn te vinden op de bij dit rapport gevoegde cd-rom.

Bijlage 6 is alleen verstrekt aan de gemeente Rheden.

Kaartbijlage 1. Archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart (2 kaartbladen).

Kaartbijlage 2. Archeologische vindplaatsenkaart van resten uit de Tweede Wereldoorlog.

Kaartbijlage 3. Archeologische beleidskaart gemeente Rheden.

